

Μια ανασκαφική έρευνα που γεννά εικόνες και συναισθήματα και μια μελέτη που ξυπνά αναμνήσεις

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΑΚΤΥΠΗ

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

01
Ο ναός της Αρτέμιδος
Αοντίας μετά
την ανασκαφή του 1996.

02
Τρισδιάστατη
φωτορεαλιστική
αναπαράσταση
του ναού.

ΙΕΡΟ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΑΟΝΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΧΑΪΑ

03
Η ανασκαφή
του αποθέτη το 1982.

04
Τα μέλη της ομάδας
σε απογευματινή
εργασία το 1996. Από
μπροστά αριστερά και
δεξιόστροφα: Μαρία
Φιλιππούλου–
Πετροπούλου,
Γιώργος Καρπής,
Αναστασία Γκαδόλου,
Παναγιώτης
Σοφianoπούλος,
Κατερίνα Βαραλέξη,
Σωτηρία Στουγγιώτη,
Κωνσταντίνα Ακτύπη,
Θεόδωρος
Πετρόπουλος και
Αριστοτέλης Κοσκινιάς.

05
Κατά τη διάρκεια
της ανασκαφής
του ναού το 1995.

06
Χάρτης Αχαΐας.

ΚΑΘΕ ΑΡΧΑΙΟΣ ΤΟΠΟΣ ΕΙΝΑΙ ΚΑΤΑ ΒΑΣΗ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΤΟΥ. ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ του μακρινού και του κοντινού παρελθόντος, που αφήνουν παρακαταθήκη στο παρόν και το μέλλον του. Κάθε αρχαιολογικό εύρημα έχει τη δική του ξεχωριστή γοητεία και μια μοναδική συναισθηματική επίδραση στον αρχαιολόγο και στον εργατοτεχνίτη τη στιγμή που το ανακαλύπτουν, στον συντηρητή που το φροντίζει και, τελικά, στον θεατή που το παρατηρεί στις προθήκες του Μουσείου. Και όπως κάθε αρχαιολογική ανακάλυψη, έτσι και η ανασκαφή στο ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας στην Αχαΐα έχει πολλές ιστορίες να διηγηθεί.

Στις σελίδες που θα ακολουθήσουν, επιχειρείται η καταγραφή του μνημείου μέσα από την ιστορία της ανασκαφής του και η περιγραφή των γεγονότων και των εμπειριών των ανθρώπων που συμμετείχαν σε αυτήν, μέσα από τις διηγήσεις τους, με πρωταγωνιστή τον αρχαιολόγο–ανασκαφέα του ιερού, Δρα Μιχάλη Πετρόπουλο, Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων.

Η ιστορία της ανασκαφής

Αφορμή για τον εντοπισμό του ιερού της Αρτέμιδος ήταν ένα ασυνήθιστο και μάλλον αστέιο συμβάν, 40 χρόνια πριν από σήμερα. Το 1972, ένας βοσκός από το χωριό Άνω Μαζαράκι, στο οροπέδιο της Ρακίτας του Παναχαϊκού όρους, έστειψε έναν αυτοσχέδιο πάγκο στην κεντρική πλατεία Γεωργίου Α΄ της Πάτρας και άπλωσε διάφορα αρχαία χάλκινα* αντικείμενα σε ένα πανί, με σκοπό να τα πουλήσει ως «χαλκώματα». Ένας περαστικός ειδοποίησε την αστυνομία και στη συνέχεια κλήθηκε η Αρχαιολογική Υπηρεσία. Η αρχαιολόγος Ιφιγένεια Δεκουλάκου, τότε Προϊσταμένη της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, έδωσε εντολή στον φύλακα Αρχαιοτήτων της Χαλανδρίτσας Γεώργιο Καρπή να επισκεφθεί τη θέση από την οποία, σύμφωνα με τον βοσκό, προέρχονταν τα ευρήματα. Πράγματι ο φύλακας διαπίστωσε ότι τα αρχαία μικροαντικείμενα προέρχονταν από τη θέση με το τοπωνύμιο «Αχνάρι», στο βόρειο άκρο ενός στενού διάσελου, και 1,5 χλμ. βορειότερα του Άνω Μαζαρακίου. Τα αρχαία είχαν έρθει στο φως από τον μηχανικό εκσκαφέα κατά τη διάνοιξη του επαρχιακού δρόμου Άνω Μαζαρακίου–Αιγίου, η οποία έγινε χωρίς την ενημέρωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (εικ. 6).

Μεταξύ των ετών 1976 και 1979 ο τότε Προϊστάμενος της Υπηρεσίας, και μετέπειτα καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννης Παπαποστόλου, συνέχισε τον περιοδικό και συστηματικό έλεγχο της περιοχής, όπως είχε καθιερώσει η Ι. Δεκουλάκου, με τον φύλακα Γεώργιο Καρπή, ο οποίος συγκέντρωνε και τα μικροευρήματα που αποκαλύπτονταν κάθε τόσο επιφανειακά. Η συστηματική έρευνα ξεκίνησε το 1979 από τον νεαρό αρχαιολόγο Μιχάλη Πετρόπουλο και συνεχίστηκε τα έτη 1982, 1984, 1988, 1989, 1992, 1995 και 1996, παράλληλα με τη μελέτη και τη δημοσίευση της ανασκαφής (εικ. 3).

A & T (Αρχαιολογία & Τέχνες): Ποια ήταν η αρχική σας εντύπωση και τα συναισθηματά σας από τον χώρο του ιερού, όταν μεταβήκατε για πρώτη φορά προκειμένου να ξεκινήσετε την έρευνα;

Μιχάλης Πετρόπουλος: Για πρώτη φορά επισκεφθήκαμε τον χώρο τόσο εγώ όσο και ο Προϊστάμενος της Εφορείας Ι. Παπαποστόλου την άνοιξη του 1979. Η περιοχή ήταν απρόσιτη ακόμη, συγκοινωνία δεν υπήρχε, υπηρεσιακό αυτοκίνητο δεν υπήρχε και ιδιωτικά αυτοκίνητα δεν είχαμε ούτε εγώ ούτε ο Προϊστάμενος. Έτσι ανέλαβε να μας πάει με το δικό του αυτοκίνητο ένας διοικητικός υπάλληλος, ο οποίος μόλις είχε πάρει δίπλωμα οδήγησης και η «εκδρομή» αυτή θα ήταν το πρώτο του ταξίδι! Το αποτέλεσμα ήταν ότι η μετάβαση και η επιστροφή, μέσω του νεοδιανοιχθέντος και ημιτελούς ακόμη δρόμου από το Αίγιο, υπήρξαν περιπετειώδεις και ιδιαίτερως επικίνδυνες. Δεν θα ξεχάσω τον τρόπο μας, όταν κάποια στιγμή το αυτοκίνητο γλίστρησε και σταμάτησε στο χείλος ενός γκρεμού. Αλλά το τοπίο με το ιερό ήταν μαγευτικό και μας αποζημίωσε. Μία στενή κοιλάδα που την όριζαν κατάφυτα από έλατα βουνά, που μου θύμιζε αμέσως αρκαδικό τοπίο. Ένας χώρος που η απόλυτη ησυχία του και

*Στο κείμενο, όπου υπάρχει αναφορά σε χάλκινα αντικείμενα, εννοούνται τα μπρούντζινα, που ήταν κατασκευασμένα από κράμα χαλκού και κασσίτερου, με την προσθήκη άλλων στοιχείων σε μικρή ποσότητα, αλλά λόγω της επικρατούσας ορολογίας στα ελληνικά αναφέρονται ως «χάλκινα». Στα αγγλικά η αντίστοιχη ορολογία είναι bronze: Bronze Age, bronze artefacts κ.λπ.

03

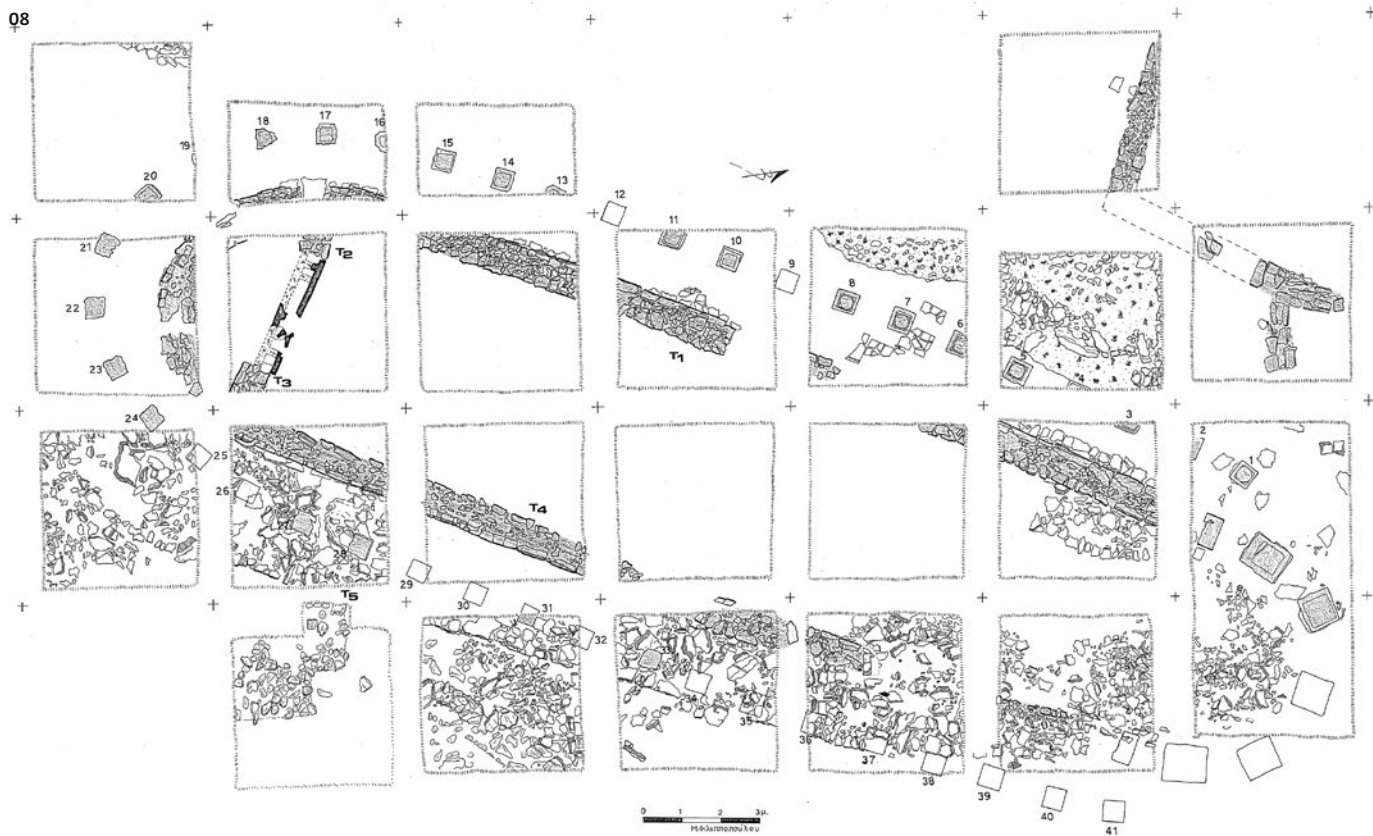
04

05

06

η απομόνωσή του, αφού βρισκόταν μακριά από κατοικημένη περιοχή, με προϋδέασαν ότι θα κρύβει κάτι σημαντικό. Αναζητήσαμε κατοίκους στο οροπέδιο της Ρακίτας, που ανοιγόταν στα νότια της κοιλάδας, και διαπιστώσαμε με έκπληξη ότι αυτό στερούσαν μόνιμων κατοίκων και μόνο το καλοκαίρι ανέβαιναν εκεί τσοπάνηδες με τα πρόβατά τους από το Κάτω Μαζαράκι στη Δυτική Αχαΐα. Ο πρόχειρος οικισμός, αποτελούμενος κυρίως από καλύβες και μετρημένα στα δάκτυλα του ενός χεριού «κανονικά» σπίτια, που άνοιγαν το καλοκαίρι, ονομαζόταν για τον λόγο αυτό Άνω Μαζαράκι. Βέβαια, σήμερα, έπειτα από τόσα χρόνια και τη σημαντική βελτίωση των δύο δρόμων πρόσβασης, από Χαλανδρίτσα και Αίγιο, κτίστηκαν πολλά σπίτια και ο οικισμός κατοικείται για μεγαλύτερο διάστημα, ενώ τον χειμώνα αποτελεί πλέον και καταφύγιο κυνηγών, που εξυπηρετούνται από μικρά μαγαζάκια. Η επιθυμία μου ήταν να ξεκινήσει αμέσως η ανασκαφή το ερχόμενο καλοκαίρι αλλά το θέμα ήταν πού θα μπορούσαμε να μείνουμε γιατί η καθημερινή μετάβαση και επιστροφή ήταν αδύνατη. Ένας ντόπιος δέχτηκε να μας νοικιάσει την καλύβα του και έτσι ξεκινήσαμε την πρώτη έρευνα το καλοκαίρι του 1979. Στις επόμενες περιόδους μείναμε και σε σκηνές, αφού δύσκολα βρήκαμε ελεύθερη καλύβα, αλλά και σε σπίτια, όλοι μαζί σε ένα δωμάτιο. Στις δύο τελευταίες ανασκαφικές περιόδους είχαμε καταφέρει να φτιάξουμε και λυόμενα μεταλλικά δωμάτια-οικίσκους μέσα στον κηρυγμένο πλέον και απαλλοτριωμένο αρχαιολογικό χώρο.

Ο εντοπισμός του ναού

Το 1988, αφού είχε ήδη αποκαλυφθεί ένα μεγάλο μέρος του αποθέτη, ο ανασκαφέας, οδηγούμενος από το ένστικτό του, διενήργησε μια μεγάλη δοκιμαστική τομή προκειμένου να εντοπίσει τον ναό. Πράγματι, κοντά και νότια του αποθέτη εντόπισε το βορειοανατολικό άκρο του ναού, και συγκεκριμένα τις βάσεις του προστώου της εισόδου του. Στη συνέχεια, η έρευνα επικεντρώθηκε στην ανασκαφή του ναού, η οποία, μετά το 1996, δεν επαναλήφθηκε ποτέ, καθώς σταμάτησε η επιχορήγηση του Υπουργείου Πολιτισμού. Τα έτη 1995-1996 η ανασκαφική ομάδα αποτελούνταν από πέντε νέους απόφοιτους αρχαιολόγους, τον συντηρητή Παναγιώτη Σοφιανόπουλο, τη σχεδιάστρια Μαρία Φιλιππούλου-Πετροπούλου και 6-8 ντόπιους εργάτες, βοσκούς και αμπελουργούς κατά κύριο επάγγελμα (εικ. 5).

A & T: Πέρα από το ένστικτό σας υπήρχε και κάποιο άλλο στοιχείο που σας οδήγησε στον εντοπισμό του ναού;

Μιχάλης Πετρόπουλος: Ο ίδιος ο χώρος. Σκέφτηκα καταρχάς ότι δεν μπορεί με τόσες εκατοντάδες αναθήματα να μην υπάρχει ναός. Και αφού ο αποθέτης καταλάμβανε το στενότερο βόρειο άκρο της κοιλάδας, από όπου το έδαφος γινόταν έντονα επικλινές προς τα βόρεια, προς το Αίγιο δηλαδή, ο ναός θα έπρεπε να έχει κτιστεί νότια του αποθέτη, όπου υπήρχε το κυρίως πλάτωμα της κοιλάδας.

Για τη γράφουσα και για πολλά ακόμη μέλη της ομάδας, η συγκεκριμένη ανασκαφή ήταν η πρώτη επαγγελματική εμπειρία, ο πρώτος μισθός. Στα πρόχειρα μεταλλικά καταλύματα της ανασκαφής σε υψόμετρο 1.150 μ., στην αρχή χωρίς ρεύμα και τρεχούμενο νερό, με πολλή ζέστη στη διάρκεια της ημέρας και κρύο το βράδυ, οι συνθήκες διαβίωσης κάλυπταν μόνο τις βασικές μας ανάγκες. Στο ίδιο το χωριό υπήρχε μόνο μία τηλεφωνική συσκευή, κι αυτή όχι πάντα σε λειτουργία. Όμως, τίποτα από τα παραπάνω δεν στάθηκε ποτέ ανασταλτικός παράγοντας για τη λειτουργία μας ως ομάδας. Αντιθέτως, απολαμβάναμε κάθε λεπτό της ανασκαφής. Μόνο στην τελευταία ανασκαφική περίοδο, το 1996, κατορθώσαμε να έχουμε ρεύμα, νερό από μεγάλη πλαστική δεξαμενή αλλά και τηλεφώνο!

Από την πρώτη ημέρα του εντοπισμού της αρχαίας θέσης το βασικό στήριγμα της Υπηρεσίας και ο προστάτης των αρχαιοτήτων, αλλά και δικός μας, ήταν ο αρχαιοφύλακας της Χαλανδρίτσας Γιώργος Καρπής (εικ. 4). Μέχρι και τη συνταξιοδότησή του επισκεπτόταν την περιοχή τουλάχιστον μία φορά το μήνα και συνέλεγε τα δεκά-

09

07α-β

Συγκέντρωση των επιφανειακών ευρημάτων τις δεκαετίες 1970 και 1980 σε κουτιά από τσιγάρα.

08

Η σχεδιαστική κάτοψη του ναού.

09

Χάλκινο ειδώλιο πτηνού από παράδοση.

δες μικροευρήματα που εμφανίζονταν κατά καιρούς στην επιφάνεια του εδάφους από τις βροχές, ενώ είχε πείσει τους ντόπιους να παραδίδουν στην Υπηρεσία όσα αρχαία έβρισκαν τυχαία (εικ. 9). Η συνεχής παρουσία του σε κάθε ανασκαφική περίοδο ήταν πολύτιμη για όλη την ομάδα. Ακούραστος, μας μετέφερε στην καρότσα του αγροτικού αυτοκινήτου του προς και από το χωριό, μας έφερνε κολατσιό, νερό σε δεξαμενές και όποιες άλλες βασικές προμήθειες είχαμε ανάγκη. Ακόμη και τα κουτιά από τα τσιγάρα που κάπνιζε μανιωδώς φρόντιζε να συγκεντρώνει προκειμένου να τα χρησιμοποιεί και εκείνος για την παράδοση των μικροαντικειμένων στην Υπηρεσία, αλλά και η ανασκαφή για τη φύλαξη των μικροευρημάτων. Σήμερα, 43 χρόνια μετά την αρχή της ανασκαφής, μελετώντας τα ευρήματα στην αποθήκη της Εφορείας Αρχαιοτήτων, κάθε ένα κουτί από τα τσιγάρα του μας προκαλεί συγκίνηση, γιατί είναι κομμάτι από αυτόν, που έφυγε από κοντά μας το 2021 (εικ. 7α-β).

A & T: Κάποιο σημαντικό γεγονός ή κάποιο χαρακτηριστικό της προσωπικότητας του αρχαιοφύλακα που θυμάστε από τη συνεργασία σας;

Μιχάλης Πετρόπουλος: Η προθυμία του να εκτελεί οποιαδήποτε υπηρεσιακή εντολή αλλά και η καλή συνήθειά του να παίρνει πολλές πρωτοβουλίες για την αποτελεσματική προστασία των αρχαίων της περιφέρειας ευθύνης του. Η ευγένειά του και τα αστεία του. Η καταπληκτική βοήθεια για την ομαλή πορεία της ανασκαφής. Το ενδιαφέρον του να μάθει για τη χρήση του κάθε αρχαίου αντικειμένου. Θυμάμαι ακόμη, όποτε είχαμε την ανασκαφή, ότι κάθε Κυριακή, όταν πήγαινε στην οικογένειά του στον Καταρράκτη, κοντά στη Χαλανδρίτσα, το βράδυ που γύριζε όχι μόνον έφερνε «καλούδια» από τη σύζυγό του για όλα τα μέλη της ομάδας, αλλά τον περιμέναμε και σαν μικρά παιδιά να μας φέρει αναγκαία πράγματα που δεν βρίσκαμε στο Άνω Μαζαράκι. Δεν είναι επομένως ένα το σημαντικό γεγονός που τον χαρακτήριζε αλλά πολλά, αφού πολλοί είναι και οι νέοι αρχαιολογικοί χώροι που εντόπισε όχι μόνο κατά τη διάρκεια της Υπηρεσίας του αλλά και όταν αποχώρησε με σύνταξη.

Ο ναός

Τα έτη 1995-1996 η συστηματική ανασκαφή επικεντρώθηκε στην αποκάλυψη του ναού, που είχε κατασκευαστεί επάνω σε προϋπάρχοντα βωμό τέφρας (εικ. 1). Είναι αφιδωτός με την είσοδο διαμορφωμένη σε ημικυκλικό προστώο από πέντε ξύλινες τετράγωνες κολόνες (*πεσσούς*) επάνω σε μεγάλες τετράγωνες βάσεις από πωρόλιθο και ψαμίιτη. Το κεντρικό τμήμα του κτηρίου, ο *σκόκος*, περιβάλλεται από περίσταση (*περίπτερος ναός*), αποτελούμενη από 41 τετράγωνες βάσεις, ομοίως από πωρόλιθο και ψαμίιτη, αλλά μικρότερων διαστάσεων, που στήριζαν ισόριθμους ξύλινους κίονες, διαμέτρου 30 εκ. Οι εξωτερικές διαστάσεις του ναού, συμπεριλαμβανομένης της περιστάσης και του προστώου, είναι 34,4 μ. μήκος και 11 μ. πλάτος. Πρόκειται δηλαδή για ναό με μνημειακή αρχιτεκτονική, στον τύπο του εκατόμπεδου (μήκους 100 ποδών) (εικ. 8). Στο εσωτερικό του φυλασσόταν το ξόανο της λατρευόμενης θεότητας, δηλαδή το ξύλινο άγαλμα το οποίο στολιζόταν με τα αφιερώματα των πιστών (εικ. 10). Στο βάθος υπήρχε το άδυτο, ο απομονωμένος χώρος για τους ιερείς, που χωριζόταν από τον σκόκο με λίθινο τοίχο και ξύλινο διαχωριστικό, στο οποίο υπήρχε άνοιγμα για ξύλινη θύρα, από την οποία σώθηκαν οι χάλκινες εφηνλίδες, δηλαδή τα διακοσμητικά καλύμματα των κεφαλιών των καρφίων. Από τον σκόκο σώζονται τα λίθινα θεμέλια και το κατώτερο τμήμα των τοίχων του, κατασκευασμένο από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες στην εξωτερική και εσωτερική πλευρά και μικρότερες άμορφες πέτρες στο εσωτερικό, ως γέμισμα, μαζί με λάσπη. Στην αρχική μορφή της η στέγη του ναού θα καλυπτόταν με ξύλα, λάσπη, κλαδιά και άχυρα και τον 6ο αιώνα π.Χ. αντικαταστάθηκε από κεραμίδες κορινθιακού τύπου.

Με βάση τα κινητά ευρήματα, η κατασκευή του ναού χρονολογήθηκε από τον ανασκαφέα στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ. (Υστερη Γεωμετρική περίοδος). Καταστράφηκε το 4ο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ., πιθανότατα εξαιτίας του ισχυρού σεισμού του 373 π.Χ., που ισοπέδωσε δύο κοντινές αρχαίες αχαιικές πόλεις, την Ελική

και τη Βούρα. Από τα ξύλινα μέρη του ναού βρέθηκαν μόνο τα υπολείμματα από το διαχωριστικό για το άδυτο, ενώ όλα τα υπόλοιπα ξύλινα δομικά στοιχεία καταστράφηκαν από τη φωτιά που ακολούθησε τον σεισμό. Στο στρώμα καταστροφής και επάνω στο χωμάτινο δάπεδο του ναού βρέθηκαν πεσμένες πολλές από τις κεραμίδες της στέγης. Δεν κατασκευάστηκε ποτέ άλλο κτήριο επάνω από το κατεστραμμένο, αλλά τα αρχιτεκτονικά του κατάλοιπα διατήρησαν την ιερότητα του χώρου, αφού η λατρεία συνεχίστηκε εξωτερικά σε έναν υπαίθριο βωμό μέχρι τον 4ο αιώνα μ.Χ. (Ύστερη Αρχαιότητα). Όμως, ο βωμός, όπως και το βορειοανατολικό τμήμα του προστώου και του ναού, καθώς και μεγάλο τμήμα του αποθέτη δεν σώθηκαν, αφού καταστράφηκαν από τη διάνοιξη του δρόμου. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, την ώρα που αποκαλύπταμε τις κεραμίδες, τα καρφιά από τις ξυλοδεσιές της στέγης και τα ποικίλα αφιερώματα πεσμένα στο δάπεδο, βιώναμε με τη φαντασία μας τις στιγμές πριν και μετά τον σεισμό: το κτήριο, με τα πάμπολλα αφιερώματα των πιστών να κρέμονται στους τοίχους ή να είναι τοποθετημένα σε κάποιου είδους ράφια και, λίγο μετά, τους πιστούς και τον ιερέα να μαζεύουν από τα ερείπια όσα πολύτιμα αντικείμενα μπορούσαν να σώσουν. Όσα αντικείμενα έμειναν ανάμεσα και κάτω από τα ερείπια έμελλε να αποκαλυφθούν κατά την ανασκαφή, δύο χιλιάδες τετρακόσια χρόνια έπειτα από εκείνον τον σεισμό.

Λίγο πριν από το τέλος της τελευταίας ανασκαφής του 1996 ερευνήσαμε επίσης μικρό τμήμα ενός άλλου κτηρίου στα βορειοδυτικά του ναού, αλλά η διακοπή της συστηματικής έρευνας δεν επέτρεψε τη διαπίστωση της χρήσης του. Πιθανώς επρόκειτο για κάποιο βοηθητικό κτήριο ή για έναν δεύτερο ναό, που αντικατέστησε τον αφιδωτό μετά την καταστροφή του. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν πολλά μικροεπιγράμματα και ειδώλια της Αρτέμιδος.

Από τον Μιχάλη Πετρόπουλο έχουν προταθεί τέσσερις τρισδιάστατες σχεδιαστικές αναπαραστάσεις και δόθηκε έμφαση στη μία, όπου η στέγη του σπηκίου είναι ενιαία με το ημικυκλικό προστώο, ενώ της περιστασης ξεχωριστή και χαμηλότερη. Η πρόταση της ενιαίας με την περίσταση στέγης δεν επιλέχθηκε λόγω των ιδιαίτερων καιρικών συνθηκών, κυρίως των ανέμων και του βάρους του χιονιού. Πρόσφατα, προτάθηκε μια νέα φωτορεαλιστική απεικόνιση του ναού σε συνεργασία με τον μηχανικό-Cad Designer Χρήστο Στεφόπουλο (realcad.gr), αφού μελετήθηκαν όλα τα δομικά και στατικά στοιχεία του κτηρίου, λαμβάνοντας υπόψη και τις αναπαραστάσεις παρόμοιων οικοδομημάτων της ίδιας περιόδου (π.χ. Λευκαντί, Περαχώρα, Ωρωπός, Νιχώρια), καθώς και τα πύλινα ομοιώματα των τριών σιταποθηκών που βρέθηκαν στον αποθέτη του ναού. Στη νέα πλέον απεικόνιση ο ναός είναι ενταγμένος στο φυσικό ορεινό περιβάλλον του (εικ. 2).

A & T: Πώς νιώθει ένας αρχαιολόγος όταν βρίσκεται μπροστά σε μια μεγάλη ανακάλυψη; Όταν συνειδητοποιεί πόσο σημαντικά είναι τα ευρήματα που έχουν έρθει στο φως;
Μιχάλης Πετρόπουλος: Το πιο φυσιολογικό συναίσθημα είναι η χαρά που νιώθει για το ίδιο το εύρημα. Αμέσως μετά ακολουθεί το πώς μπορεί το συγκεκριμένο εύρημα να συμβάλει στην περαιτέρω ανάπτυξη της αρχαιολογικής επιστήμης και τι είναι το νέο στοιχείο που προσφέρει. Αλλά και η συγκίνηση και η ικανοποίηση, όταν ένα νέο εύρημα επιβεβαιώνει τις υποθέσεις που είχε κάνει ο ανασκαφέας, όπως π.χ. όταν βρέθηκε ο ενεπίγραφος καθρέφτης, που ύστερα από 17 χρόνια επιβεβαίωσε την υπόθεσή μου, από το 1979, ότι εδώ λατρευόταν η Άρτεμις.

Το επίθετο της λατρευόμενης θεότητας

Από την αρχή της έρευνας ο Μιχάλης Πετρόπουλος υποστήριξε ότι η λατρευόμενη θεότητα θα πρέπει να ήταν η Άρτεμις, όχι μόνο λόγω του ορεινού ελατόφυτου τοπίου, αλλά και λόγω των δεκάδων πύλινων ειδωλίων που απεικονίζουν ελάφια, σκυλιά, πουλιά, και την ίδια τη θεά με τόξο και φαρέτρα (εικ. 11). Ως αρχαιολόγος βέβαια ήλπιζε στην απτή επιβεβαίωση της θεωρίας του, που δεν μπορεί να ήταν τίποτε άλλο παρά μία επιγραφή.

10
Υποθετική αναπαράσταση του ξόανου της Αρτέμιδος. Τα πραγματικά αφιερώματα αποδίδονται με χρώματα. Στο δεξί της χέρι κρατά ίνες από μαλλί προβάτων που θα αφιέρωναν οι κτηνοτρόφοι. Η αναπαράσταση βασίστηκε σε προσχέδιο του ζωγράφου Νίκου Μίχου.

11
Πήλινο ειδώλιο Αρτέμιδος με ιμάντα φαρέτρας, ύψους 4,5 εκ.

11

12
Ο συντηρητής
Παναγιώτης
Σοφιανόπουλος κατά
τη διάρκεια
της ανασκαφής
του καθρέπτη,
υπό την επίβλεψη
του Μιχάλη
Πετρόπουλου.

13α-β
Ο χάλκινος καθρέπτης
με την αφιερωματική
επιγραφή.

14
Η μικηναϊκή σφραγίδα
από κορναλίνη
αριστερά και
το σχεδιαστικό
αποτύπωμά της δεξιά.

15
Σφραγίδα από ήλεκτρο
αριστερά και
το αποτύπωμά της
σε πλαστελίνη δεξιά.

16α-β
Οστέινη σφραγίδα με
ολόγλυφο καθιστό
κριαρί στην πάνω
επιφάνεια και ένα
καθιστό σε χαμηλό
ανάγλυφο στην κάτω
σφραγιστική
επιφάνεια.

Η τελευταία ανασκαφή του 1996 προσέφερε στον ανασκαφέα, αλλά και σε όλους όσοι συμμετείχαμε στην ανασκαφή, μια αναπάντεχη χαρά. Ήταν λίγο μετά το διάλειμμα για δεκατιανό, όταν ο νεαρός βοσκός-εργάτης βιάστηκε να μπει πρώτος στο σκάμμα του στο εσωτερικό του ναού. Θυμάμαι που τον είδα με την άκρη του ματιού μου. Σύντομα κατάλαβε πως εντόπισε κάτι μεταλλικό και φοβούμενος πως έκανε ζημιά φώναξε: «Ωχ, κυρ Μιχάλη, κάτι χτύπησα! Και έχει και γράμματα». Πράγματι, η μύτη από το σκαλιστήρι είχε χτυπήσει ελαφρά σε έναν χάλκινο καθρέπτη (εικ. 12). Ο Πετρόπουλος, αφού έγιναν οι απαραίτητες μετρήσεις και η φωτογράφιση, το πήρε στα χέρια του. Σε ελάχιστο χρόνο το πρόσωπό του έλαμψε. Ακουστήκαν φωνές χαράς. Όλοι εμείς οι υπόλοιποι προσπαθούσαμε να καταλάβουμε τι είχε συμβεί. Ίδου η απτή απόδειξη: στη μία πλευρά της λαβής του χάλκινου καθρέπτη ήταν χαραγμένη η αναθηματική επιγραφή ΜΕΓΑΣ ΑΝΕΘΕΚΕ ΦΑΟΝΤΙΑΙ ΑΡΤΑΜΙΔΙ (ΜΕΓΑΣ ανέθεκε Άοντία Αρτάμιδι) (εικ. 13α-β). Δηλαδή κάποιος άντρας με το όνομα «Μέγας» ή κάποια γυναίκα «Μεγάς» (γεν. της Μεγάδος, το πιθανότερο, αφού σε γυναικείες θεές επικρατούν οι γυναίκες αναθέτριες) αφιέρωσε τον καθρέπτη στην Αοντία Αρτέμιδα, δηλαδή σε «Αυτή που φυσά» ή σε «Αυτή που προκαλεί Ανέμους» (ρήμα ἄω=φυσώ, μετοχή Φαοντία=Αοντία). Όλα λοιπόν είχαν πλέον μια λογική και ταυτόχρονα απλή εξήγηση: η θεά έλαβε το επίθετο από τους συχνούς και δυνατούς βοριάδες που επικρατούν στο διάσελο όπου κτίστηκε ο ναός. Ακόμη και κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, οι άνεμοι δυσκόλευαν συχνά τις εργασίες μας. Η χωροθέτηση του κτηρίου ήταν προσεκτικά μελετημένη: ο ναός είχε την είσοδό του στα βορειοανατολικά και όχι στα ανατολικά, όπως είναι ο κανόνας, ώστε οι άνεμοι αφενός μεν να μην βρίσκουν αντίσταση στο κτήριο, αφετέρου δε να έχουν εύκολη διέλευση μέσα από τους κίονες της περίπτωσης και να μην επιβαρύνουν το κτήριο με πρόσθετη πίεση.

A & T: Ο καθρέπτης βρέθηκε έπειτα από 17 χρόνια έρευνας και λίγο πριν από τη λήξη της ανασκαφής. Εν τω μεταξύ νιώσατε ποτέ ότι χάσατε την ελπίδα σας να βρεθεί μια τέτοιου είδους σημαντική μαρτυρία;

Μιχάλης Πετρόπουλος: Όχι, δεν έχασα ποτέ τις ελπίδες μου. Πάντα πίστευα ότι δεν είναι δυνατόν όλα τα εκατοντάδες αναθήματα να ήταν ανυπόγραφα. Κάποιο ή κάποια θα έπρεπε να φέρουν το όνομα είτε του αναθέτη ή της αναθέτριας είτε το όνομα της λατρευόμενης θεότητας, στην οποία θα αφιερωνόταν το ανάθημα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο σπουδαίος Ιταλός αρχαιολόγος, καθηγητής και πρώην διευθυντής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, Emanuele Greco, πολύ συχνά σε διαλέξεις του λέει: «Να μη χάνετε τις ελπίδες σας και να θυμάστε ότι ο Μιχάλης Πετρόπουλος επιβεβαιώθηκε 17 χρόνια μετά την υπόθεσή του για την Αρτέμιδα στο Άνω Μαζαράκι». Αυτό που δεν μπορώ να ξεχάσω είναι ότι τη στιγμή που βρέθηκε ο καθρέπτης έκανα μια μικρή περιήγηση στον χώρο του ιερού σε κάποιους επισκέπτες μαζί και με μέλη της ανασκαφικής ομάδας. Θυμάμαι, λοιπόν, να αιτιολογώ στους επισκέπτες την υπόθεσή μου ότι στο ιερό λατρευόταν η Άρτεμις και εκείνη τη στιγμή ο εργάτης να φωνάζει: «Ωχ, κυρ Μιχάλη, κάτι χτύπησα! Και έχει και γράμματα». Δηλαδή την ίδια στιγμή που εξέφραζα την υπόθεσή μου, αυτή να επιβεβαιώνεται αμέσως από το εύρημα. Και στήθηκε βέβαια τρελό πανηγύρι.

Τα ευρήματα

Εκατοντάδες αντικείμενα αφιερώθηκαν από τους πιστούς, τους προσκυνητές και τους ταξιδιώτες στο ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας σε ένδειξη ευγνωμοσύνης, σεβασμού, ευχαριστίας ή ως τάματα. Τα αναθήματα αυτά, που χρονολογούνται από τη Γεωμετρική έως και τη Ρωμαϊκή περίοδο, βρέθηκαν στον αποθήκη, στον περιβάλλοντα χώρο και στο εσωτερικό του ναού και διακρίνονται για το πλήθος και τη μεγάλη ποικιλία και τυπολογία τους. Ξεχωρίζουν: 1) σφραγίδες, 2) σκαραβαίοι, 3) κοσμήματα και εξαρτήματα καλλωπισμού, 4) εξαρτήματα ενδυμασίας, 5) πύλινα και χάλκινα ειδώλια, 6) σιδερένια και χάλκινα όπλα και εργαλεία, 7) ομοιώματα καθρεπτών, 8) μικρογραφικοί χάλκινοι τρίποδες και θραύσματα κανονικών, 9) νομίσματα, 10)

12

13α

13β

14

15

16α

16β

17
 Αιγυπτιακοί
 σκαραβαίοι.

θραυσμένα οστά ζώων και κέρατα ελαφιού, 11) πήλινα αγγεία, 12) ομοιώματα κτηρίων, 13) πλακίδια με ζωγραφικές παραστάσεις, 14) μικρά πνία, και 15) μολύβδινα ελάσματα. Τεράστιος ήταν και ο αριθμός των οστράκων, δηλαδή των θραυσμάτων πήλινων αγγείων.

Α & Τ: Ποιες μαρτυρίες για τους ανθρώπους μάς παρέχουν τα αντικείμενα που βρέθηκαν στον ναό;

Μιχάλης Πετρόπουλος: Καταρχάς, αν και στα αναθήματα επικρατούν τα χάλκινα, προπάντων, κοσμήματα, που σημαίνει ότι τα ανέθεσαν γυναίκες, εντούτοις η παρουσία και κυνηγετικών όπλων δείχνει ότι υπήρχαν και άντρες αναθέτες, αν και ο αριθμός τους είναι μικρότερος από εκείνον των γυναικών. Βέβαια αρχαία επιγραφικά κείμενα από άλλες περιοχές αναφέρουν και άντρες αναθέτες κοσμημάτων. Η παρουσία δε όχι μόνο ακριβών ή σπάνιων αναθημάτων, ορισμένα από τα οποία αποτελούν μάλιστα εισαγωγές εργαστηρίων ιταλικών ή και άλλων περιοχών, αλλά και απλών, καθημερινών και μάλλον ευτελών, δείχνει ότι η θεά λατρευόταν από όλες τις τάξεις και όχι από κάποια συγκεκριμένη. Παράλληλα, δείχνει και τις επαφές, εμπορικές και άλλες, που είχαν οι κάτοικοι του Αιγίου, στο οποίο ανήκε το παραμεθόριο ιερό, με άλλες περιοχές, τόσο της Αχαΐας όσο και του ευρύτερου γνωστού κόσμου της εποχής. Από την άλλη, η λεπτομερής μελέτη των ντόπιων ευρημάτων δείχνει και την επαγγελματική ενασχόληση των κατοίκων (κεραμείς, μεταλλουργοί, υαλουργοί κ.λπ.), αλλά και τον βαθμό εξειδίκευσής τους σε συγκεκριμένους τομείς. Πάνω απ' όλα όμως, τα ευρήματα δείχνουν το βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα που διακατείχε τους κατοίκους.

1) Σφραγίδες υπήρχαν σε όλους τους πολιτισμούς, ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Οι σφραγίδες από το ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας είναι κατασκευασμένες από στεατίτη, οστό, ήλεκτρο, γυαλί και κορναλίνη (ημιπολύτιμος λίθος). Η αρχαιότερη βρέθηκε στον αποθέτη, είναι από κορναλίνη, χρονολογείται στη Μυκηνναϊκή περίοδο (14ος αι. π.Χ.) και στη σφραγιστική επιφάνεια απεικονίζεται ένα μοσχάρaki που θηλάζει από τη μητέρα του, ενώ εκείνη το γλείφει στοργικά (εικ. 14). Η εύρεσή της όμως, δεν αποδεικνύει προς το παρόν χρήση του ιερού αυτήν την περίοδο, επειδή οι μυκηνναϊκές σφραγίδες συχνά αποτελούν πολύτιμα οικογενειακά κειμήλια και ανατίθενται σε μεταγενέστερα ιερά. Οι υπόλοιπες σφραγίδες χρονολογούνται στη Γεωμετρική και την Αρχαϊκή περίοδο και είχαν κατασκευαστεί σε εργαστήρια της Αργολίδας και της Λακωνίας. Ξεχωρίζουν μια αρκετά φθαρμένη ωσειδής σφραγίδα από ήλεκτρο, στην οποία απεικονίζονται δύο ανδρικές μορφές, ένα άλογο και ένα πτηνό (εικ. 15) και μια οστίνη με ολόγλυφο καθιστό κριάρι στην πάνω επιφάνεια και ένα καθιστό σε χαμπλό ανάγλυφο στην κάτω σφραγιστική επιφάνεια (εικ. 16α-β).

2) Οι σκαραβαίοι, που είναι ίσως το αρχαιότερο αιγυπτιακό σύμβολο, θεωρούνται από τα πιο δημοφιλή φυλακτά που φοριούνταν στον λαϊκό, στα χέρια κ.λπ. Μερικοί σκαραβαίοι είχαν χαραγμένα στην κάτω επιφάνεια ιερογλυφικά σύμβολα, που προσέδιδαν επιπλέον μαγική δύναμη στο αντικείμενο. Πέντε αιγυπτιακοί σκαραβαίοι βρέθηκαν στο ιερό και είναι κατασκευασμένοι από στεατίτη, φαγεντιανή και σαρδόνυχα (εικ. 17). Ένας χρονολογείται στο 725 π.Χ., κι ένας άλλος, που απεικονίζει τον θρόνο του Φαραώ Τούθμωσι Γ', ανήκει σε συνηθισμένο τύπο με μαγική-θρησκευτική δύναμη, που απαντά σε ολόκληρη τη Μεσόγειο και αντιγράφεται μέχρι τον 2ο αιώνα π.Χ. Οι ιδιοκτήτες σκαραβαίων ήταν άτομα από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις και από διαφορετικά πολιτιστικά επίπεδα.

3-4) Δεκάδες κοσμήματα και εξαρτήματα καλλωπισμού αφιερώθηκαν στο ιερό. Αρκετά από αυτά, ίσως και όλα, έστω για μικρή χρονική περίοδο, θα πρέπει να στόλιζαν το ξόανο της θεάς στο εσωτερικό του ναού. Πρόκειται κυρίως για γυναικεία κοσμήματα, κι αυτό είναι εύλογο, αφού ανατίθενται σε γυναικείο ιερό. Ωστόσο, τα κοσμήματα θα πρέπει να αφιερώνονταν εξίσου και από άνδρες, όπως μαρτυρούν αφενός τα επιγραφικά κείμενα, αφετέρου οι ανθρωπολογικές μελέτες, που απο-

δεικνύουν ότι συγκεκριμένα είδη κοσμημάτων φοριούνταν τόσο από γυναίκες όσο και από άνδρες.

Βρέθηκαν δεκάδες γυάλινες χάνδρες (εικ. 18), μία μόνο μικρή χρυσή χάντρα, αρκετά χάλκινα διαδήματα (επιμήκη ταινιωτά ελάσματα διακοσμημένα με εγχάρακτα ή εμπιέστα γεωμετρικά μοτίβα), σφικωτήρες (σύρματα διπλής, τριπλής και τετραπλής περιέλιξης, τα οποία διακοσμούσαν τις μπούκλες των μαλλιών ή φοριούνταν ως σκουλαρίκια) και περιάπτα. Τα περιάπτα είτε αποτελούσαν εξάρτημα περιδεραίων, είτε τα κρεμούσαν από τον λαιμό μόνα τους (μενταγιόν) και χρησίμευαν ως φυλακτά ή είχαν χαρακτήρα αποτροπαϊκό, δηλαδή αποτρεπτικό του κακού. Ακόμη συλλέχθηκαν χάλκινοι κρίκοι σε διάφορα μεγέθη και διαστάσεις, πάμπολλα χάλκινα δακτυλίδια, από τα οποία ξεχωρίζει ο τύπος με τις αντιθετικές σπείρες, αλυσιδίτσες, περισσότερες από 500 χάλκινες ψήφοι (χάνδρες) σε μεγάλη ποικιλία τύπων και μεγεθών, με αντιπροσωπευτικότερο τον αμφικωνικό τύπο, μικρός αριθμός από βραχιόλια (ψέλλια), ένα εκ των οποίων είναι ασήμενιο, και μια χάλκινη στεφάνη, που φοριούνταν πιθανόν ως στέκα στο κεφάλι. Από την ομάδα των μικρογραφικών αντικειμένων ξεχωρίζουν οι διπλοί πελέκεις, οι οκτώσχημες ασπίδισκες, τα ομοιώματα κτενιών και τροχών και ένα ομοίωμα ποδιού με οπή ανάρτησης στο άνω μέρος. Τα περισσότερα από τα μικρογραφικά αντικείμενα χρησιμοποιούνταν είτε ως περιάπτα είτε ως διακοσμητικά επιρράμματα σε ρούχα και σε ζώνες πριν αφιερωθούν στο ιερό (εικ. 19).

Τα εξαρτήματα ενδυμασίας είναι κυρίως σιδερένιες και χάλκινες περόνες και πόρπες σε διάφορα μεγέθη και τύπους, όπως βιολόσχημες, τοξωτές, βιοιωτικού, αττικοβιοιωτικού τύπου, τοξωτές με πλάκα (ελλαδικού τύπου) και οκτώσχημες, οι οποίες υπερτερούν αριθμητικά. Από τις τοξωτές πόρπες με πλάκα ξεχωρίζουν αυτές με τις εγχάρακτες διακοσμήσεις μαιάνδρων, ψαριών, αλόγου και πτηνών, κυρίως παπιών και κύκνων (εικ. 20). Παρόμοιες πόρπες έχουν βρεθεί σε ιερά και σε ταφικά σύνολα σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Σε μουσεία του εξωτερικού έχουν επίσης εντοπιστεί πόρπες αυτού του τύπου, με προέλευση από διάφορα μέρη της Ελλάδας. Τα αντικείμενα που βρίσκονται σε συλλογές του εξωτερικού και έχουν προέλευση την Αχαΐα, και πιθανόν τη Ρακίτα, αποτελούν προϊόντα λαθρανασκαφής, παράνομης διακίνησης και αγοραπωλησίας, καθώς δεν υπάρχει κανένα απολύτως τεκμήριο περί νόμιμης μεταφοράς τους.

A & T: Υπάρχουν αντικείμενα από το ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας σε μουσεία του εξωτερικού;

Μιχάλης Πετρόπουλος: Μια οκτώσχημη πόρπη μαζί με άλλα χάλκινα αντικείμενα, δίδυμη περόνη, δίσκο, δύο περόνες, κρίκο και πολυμερές αδιάγνωστο αντικείμενο, που προέρχονται από το ιερό της Αοντίας Αρτέμιδος, εντοπίστηκαν πριν από λίγα χρόνια στο Ashmolean Museum στην Οξφόρδη από τη συνάδελφο Αναστασία Γκαδόλου. Μία άλλη πόρπη, ακέραια, με τόξο και πλακίδιο, βρίσκεται στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης από το 1898 και έχει ένδειξη προέλευσης την Αχαΐα. Πρόκειται για πόρπη μεγάλων διαστάσεων, μήκους 14 εκ. και πλάτους 12,4 εκ. Φέρει στη μία πλευρά του πλακιδίου εγχάρακτη παράσταση με τον Ηρακλή, τον Ιόλαο και τη Λερναία Ύδρα και στην πίσω πλευρά τον Ηρακλή με την Κερυνίτι έλαφο. Η πόρπη αυτή αποδίδεται στον χαράκτη, που είναι γνωστός συμβατικά με το όνομα «Lion Engraver». Σύμφωνα με την επιστημονική της δημοσίευση του 1911 βρέθηκε σε περιοχή κοντά στην Πάτρα. Δεδομένου δε ότι τα εισαχθέντα το 1908 στο Ashmolean Museum γεωμετρικά αντικείμενα από τη Ρακίτα, κατά το ευρετήριο του Μουσείου, είχαν βρεθεί το 1896, δηλαδή την ίδια περίπου περίοδο με την εισαγωγή της πόρπης στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης, πιστεύω ότι και η πόρπη αυτή προέρχεται από τη Ρακίτα. Η λαθρανασκαφή του τέλους του 19ου αιώνα στο ιερό της Αρτέμιδος φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από την ανεύρεση στον αποθέτη κάλυκα σφαίρας ΚΥΝΟΧΗ από περίστροφο του τέλους του 19ου αιώνα, πράγμα που δείχνει έκνομη δραστηριότητα στην περιοχή του ιερού την ίδια περίοδο.

18
Διάφοροι τύποι
γυάλινων χανδρών.

5) Στο ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας βρέθηκε μεγάλος αριθμός πήλινων και χάλκινων ειδωλίων που απεικονίζουν ανθρώπινες μορφές και ζώα. Τα αφιερώματα αυτά, που χρονολογούνται από τη Γεωμετρική περίοδο έως και τα ρωμαϊκά χρόνια, είναι κοινά σε όλα τα ιερά του ελλαδικού χώρου, αλλά και των ελληνικών αποικιών. Από τα πήλινα ειδώλια ξεχωρίζουν τα ειδώλια ανθρώπων, που είναι κατασκευασμένα με την «εμπιέστη τεχνική», για την οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Έχουν δαιδαλικά χαρακτηριστικά, δηλαδή στοιχεία πλαστικότητας και γεωμετρίας στο σύνολο της μορφής τους. Τα μαλλιά τους αποδίδονται με ιδιαίτερη επιμέλεια, κτενισμένα σε οριζόντιες ζώνες σαν περούκα (οροφωτή φενάκη). Τα κεφάλια αυτών των ανθρώπινων μορφών έχουν ύψος γύρω στα 3–4 εκ. και χρονολογούνται στον 8ο και στον 7ο αιώνα π.Χ. (εικ. 21).

Οι ποικίλοι τύποι ανθρωπόμορφων ειδωλίων είναι κατασκευασμένοι είτε σε καλούπι είτε χειροποίητα. Απεικονίζουν κυρίως γυναίκες, όρθιες ή καθήμενες ή μόνο τις προτομές τους, χωρίς να είναι πάντοτε σαφές εάν συμβολίζουν τη θεά, κάποια ιέρεια ή την αναθέτρια. Με την Αρτέμιδα ταυτίζονται με ασφάλεια λίγα ειδώλια, μεταξύ των οποίων μια μορφή που φορά χιτώνα και φέρει ιμάντα φαρέτρας διαγώνια από το άνω μέρος του δεξιού ώμου έως κάτω από το αριστερό στήθος. Το ειδώλιο έχει ύψος 4,5 εκ. και χρονολογείται στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. (εικ. 11). Ένα άλλο ειδώλιο παριστάνει γυναικεία μορφή που ιππεύει άλογο σε πλάγια στάση και χρονολογείται στα τέλη του 6ου ή στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. (εικ. 22). Αντίστοιχα ειδώλια αναβάτιδος, που συνδέονται μάλιστα με την Αρτέμιδα, υπάρχουν σε πολλά ιερά της Πελοποννήσου. Το ειδώλιο της Ρακίτας ξεχωρίζει για τη λεπτομερή απόδοση των χαρακτηριστικών του, όπως π.χ. το σαμάρι, που δένει πίσω και κάτω από την ουρά του ζώου. Περισσότερο από δύο δεκαετίες μετά την ανεύρεσή του, ενώ φωτογράφιζα την αναβάτιδα, αναβίωσα τη χαρά που ένιωσα τη στιγμή του εντοπισμού της μέσα στο χώμα. Και στη θεά της ξύλινης πινακίδας της ανασκαφής με τα νεανικά μου γράμματα, που τη συνοδεύει έκτοτε, ένιωσα ότι είμαι κι εγώ, κατά κάποιο τρόπο, κομμάτι της ιστορίας του ιερού.

Ένα άλλο πήλινο χειροποίητο ειδώλιο ξεχωρίζει λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του. Απεικονίζει νεαρή γυναίκα με έντονα, μεγάλα μάτια και μύτη, μπουστού και μακριά μαλλιά χτενισμένα σε δύο χοντρές κοτσίδες μπροστά και τα υπόλοιπα δεμένα στην πλάτη. Και τα δύο χέρια διατηρούνται μέχρι τον πήχυ, προβάλλουν ελαφρώς μπροστά, ενώ το δεξί είναι λίγο εντονότερα λυγισμένο (εικ. 23). Κάτω από το στήθος, σε μια μικρή κατακόρυφη οπή, τοποθετούσαν λεπτό κυλινδρικό στέλεχος ώστε να προσαρμοστεί σε κάποιο αντικείμενο, πιθανότατα σε αγγείο. Τα χαρακτηριστικά του ειδωλίου και η στάση του χεριού μάς κάνουν να αναρωτιόμαστε εάν η μορφή παρίστανε τη θεά ή κάποια ιερεία της ή ήταν απλώς τμήμα κάποιου ειδικού τελετουργικού αγγείου. Ειδώλια με παρόμοιες οπές στη βάση τους, που προσαρτώνταν σε αγγεία, υπάρχουν ήδη από τη Μυκηναϊκή περίοδο, όπως τα ειδώλια των θρηνωδών που εφάπτονταν στο χείλος της λεκανίδας από τάφο στην Περαιτή, συνεχίζουν κατά τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο και συνδέονται στενά με τελετουργικά σκεύη.

Πήλινα ειδώλια ζώων βρέθηκαν πολλά. Διατηρούνται καλά ένα ελάφι, ένα άλογο, αρκετά σκυλιά και βοοειδή και πτηνά, όπως πετεινός, πάπιες, χήνες και κύκνοι.

Ο αριθμός των χάλκινων ειδωλίων που απεικονίζουν ανθρώπινες μορφές δεν είναι μεγάλος. Ένα χέρι που κρατά τόξο είναι αναμενόμενο εύρημα σε ιερό της Αρτέμιδος, ωστόσο ο πρόσφατος εντοπισμός του στην αποθήκη ανάμεσα σε άλλα μικροευρήματα αποτελεί μια «νέα» ανακάλυψη (εικ. 24).

Οι τύποι των χάλκινων ειδωλίων ζώων απαντούν και σε πολλά ιερά της Πελοποννήσου, της κεντρικής Ελλάδας και της Θεσσαλίας. Όσα φέρουν διαμπερείς οπές στο σώμα ή στη βάση τους συχνά ερμηνεύονται και ως περιάπτα. Μερικά από τα χάλκινα ειδώλια πτηνών της Ρακίτας ταυτίζονται με πάπιες και περιστέρια και ένα τουλάχιστον με πελαργό. Το ελάφι, αγαπημένο ζώο όχι μόνο της Αρτέμιδος αλλά και των ανθρώπων, απεικονίζεται και σε ένα ακέραιο ειδώλιο, ύψους 6,2 εκ., που πατά σε ορθογώνια διάτρητη βάση. Τα κέρατα του ζώου αποδίδονται με προεξοχές που συμβολίζουν τις διακλαδώσεις του (εικ. 26).

19
Διάφοροι τύποι χάλκινων κοσμημάτων.

20
Τμήμα χάλκινης πόρνης με εγχάρκτη διακόσμηση αλόγου και πάπιας στη μία πλευρά. Ανήκει στην ομάδα των πορπών του «Swan Engraver», που ονομάστηκε έτσι από τον N. Coldstream.

21
Πήλινα ειδώλια με την εμπιέστη τεχνική.

22
Πήλινο ειδώλιο γυναικείας έφιππης μορφής.

23
Πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής.

24
 Χέρι που κρατά τόξο,
 τμήμα χάλκινου
 ειδώλιου, ασυντήρητο.

25
 Σιδερένια αιχμή
 βέλους, σωζόμενου
 μήκους 5 εκ.

26
 Χάλκινα ειδώλια
 ελαφιού, ύψους 6,2 εκ.
 και πτηνού.

27
 Χάλκινο ομοίωμα
 τριποδικού λέβητα.

6) Η ανάθεση όπλων σε ιερά ήταν συνηθισμένη πρακτική, όπως στα μεγάλα ιερά στην Περαχώρα, στην Ολυμπία, στους Δελφούς, στην Αρτέμιδα Ορθία στη Σπάρτη και αλλού. Στα αρχαιολογικά στρώματα του 8ου αιώνα π.Χ. του ιερού της Ρακίτας, βρέθηκε μεγάλος αριθμός σιδερένιων όπλων και λίγα χάλκινα. Στην ομάδα των όπλων συγκαταλέγονται εγχειρίδια, αιχμές ακοντίων και δοράτων, αιχμές βελών και θραύσμα ξίφους. Οι πολυάριθμες αιχμές βελών είναι αναμενόμενο αφιέρωμα διότι συνδέονται άμεσα με την Αρτέμιδα και με το ορεινό και δασώδες φυσικό περιβάλλον, ιδανικό για κυνήγι (εικ. 25).

7) Οι αρχαίοι καθρέπτες είναι παρόμοιοι με τους σημερινούς γυάλινους ως προς το σχήμα (δίσκος και λαβή), αλλά κατασκευασμένοι από χαλκό. Η μία πλευρά του δίσκου γυαλιζόταν σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μπορεί να αντανakλά το πρόσωπο του ανθρώπου που τον κρατούσε. Οι πίσω πλευρές διακοσμούνταν με εγχάρakτα ή ανάγλυφα σχέδια ή ήταν, συνηθέστερα, ακόσμυτες. Το άκρο της λαβής του καθρέπτη με την επιγραφή στην Αρτέμιδα Αοντία, μήκους 14 εκ. και διαμέτρου 6,7 εκ., διαμορφωνόταν σε κρίκο, ώστε να μπορεί να αναρτηθεί σε τοίχο. Με βάση την τυπολογία του χρονολογείται στο β' μισό του 6ου αιώνα π.Χ., ενώ η επιγραφή φαίνεται ότι χαραχτηκε στη λαβή στο α' τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. Αποτελούσε δηλαδή κάποιου είδους κειμήλιο, επάνω στο οποίο ο αναθέτης ή η αναθέτρια, έπειτα από κάποια χρόνια, χάραξε το όνομά του/της και το αφιέρωσε στο ιερό (εικ. 13α-β). Βρέθηκαν ακόμη έξι, τουλάχιστον, χάλκινοι μικρογραφικοί καθρέπτες, οι περισσότεροι αποσπασματικά σωζόμενοι, που έχουν μόνο αναθηματική χρήση.

8) Ανάμεσα στα ομοιώματα ξεχωρίζει ένα χάλκινο ομοίωμα τριποδικού λέβητα, ύψους 16,5 εκ. και διαμέτρου 11,5 εκ., κατασκευασμένο από λεπτό έλασμα (εικ. 27). Οι δύο οπές προσήλωσης στο κάτω μέρος των ποδιών υποδηλώνουν την ύπαρξη εσωτερικής επένδυσης, ίσως ξύλινης, για την ενίσχυση της αντοχής τους, ώστε να υποστηρίζουν τον τρίποδα. Βρέθηκαν και πόδια από τρεις τουλάχιστον κανονικού μεγέθους χάλκινους τρίποδες, που διακοσμούνται με έντυπες στιγμές εν σειρά και με ζικ ζακ. Παρόμοιοι λέβητες έχουν βρεθεί στην Ολυμπία και στο Ηραίο του Άργους και χρονολογούνται στα τέλη του 8ου και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ.

9) Όπως αναφέρθηκε ήδη, η λατρεία της θεότητας συνεχίστηκε για πολλούς αιώνες μετά την καταστροφή του κτηρίου. Αυτό επιβεβαιώνεται από τα νομίσματα, που αποτελούν ισχυρή ένδειξη για τη μακροχρόνια λατρευτική δραστηριότητα. Μέχρι σήμερα έχουν μελετηθεί και δημοσιευθεί 195 νομίσματα, τα οποία χρονολογούνται από τον 5ο αιώνα π.Χ. έως τον 5ο αιώνα μ.Χ., ενώ δύο είναι βυζαντινά. Περισσότερα από τα μισά νομίσματα βρέθηκαν εξωτερικά της εισόδου του ναού, δηλαδή στην περιοχή όπου θα υπήρχε ο υπαίθριος βωμός, στον οποίο ασκούνταν πλέον η λατρεία μετά την καταστροφή του κτηρίου.

10) Θραυσμένα οστά ζώων, πολλά με έντονα ίχνη καύσης, βρέθηκαν στα αρχαιολογικά στρώματα της Γεωμετρικής περιόδου στον αποθέτη του ιερού. Ένα κέρατο ελαφιού με διακλαδώσεις συνδέεται στενά με το φυσικό περιβάλλον και τη λατρευόμενη θεά. Οστά ζώων βρέθηκαν επίσης στα βαθύτερα αρχαιολογικά στρώματα στο εσωτερικό του ναού, ιδιαίτερα στο εμπρόσθιο μέρος του, μαζί με άφθονο κάρβουνο και πολλές σιδερένιες αιχμές βελών και ακοντίων, που υποδηλώνουν την ύπαρξη παλαιότερου βωμού τέφρας, επάνω στον οποίο θεμελιώθηκε ο ναός στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ.

11) Στον αποθέτη, στο εσωτερικό του ναού και στην ανατολική εξωτερική πλευρά του βρέθηκαν πολλά πήλινα αγγεία, όστρακα, ομοιώματα οικοδομημάτων και ειδώλια με δαιδαλικά χαρακτηριστικά, κατασκευασμένα με την εμπίεστη τεχνική (εικ. 21, 28). Στη διακόσμηση της εμπίεστης κεραμικής κυριαρχούν τα γεωμετρικά μοτίβα, όπως τρίγωνα, ρόμβοι, κύκλοι, μαϊάνδροι, γωνιώδεις ή τεθλασμένες γραμμές, καθώς και φιγούρες αλόγων και παπιών. Πρόσφατα, ανάμεσα στα όστρακα του 1972, εντοπίστηκε μικρό θραύσμα αγγείου με τρεις γυναικείες μορφές εν σειρά, εμπίεστη διακόσμηση που θα κάλυπτε αρχικά όλο το αγγείο περιμετρικά. Οι μορφές φορούν πόλο και μακρύ χιτώνα, και έχουν τα χέρια υψωμένα σε στάση δέησης (εικ. 29). Η

απεικόνιση αυτή συνδέεται στενά με τις τελετουργίες του ιερού και αποτελεί επιβίωση του μινωικού και του μυκηναϊκού θρησκευτικού παρελθόντος.

Πήλινα αντικείμενα με όμοια εμπίεστη τεχνική έχουν βρεθεί σε πολλές περιοχές της Αχαΐας, στους Λουσοούς της Αρκαδίας και στους Δελφούς. Με βάση την πληθώρα και την ομοιομορφία των ευρημάτων στην Αχαΐα, θεωρείται ότι το εργαστήριο που τα κατασκεύαζε ήταν ντόπιο και μάλιστα στο Αίγιο κατά τον Μ. Πετρόπουλο, ο οποίος τα μελέτησε για πρώτη φορά συστηματικά και καθιέρωσε και τον όρο «εμπίεστη γεωμετρική κεραμική».

Στη Ρακίτα έχουν βρεθεί επίσης πολλά όστρακα πήλινων αγγείων του «τύπου Θάψου». Η συγκεκριμένη ομάδα πήρε το όνομά της από τη Θάψο της Σικελίας, όπου αρχικά εντοπίστηκε και μελετήθηκε και διακρίνεται για την άριστη ποιότητα κατασκευής και όπτησης, το βαθύ μελανό γάνωμα και τη χαρακτηριστική διακόσμηση στις μετόπες της ζώνης στο ύψος των λαβών. Τέτοια κεραμική έχει βρεθεί σε πολλές περιοχές της νότιας Ιταλίας αλλά και της Ελλάδας (Ιθάκη, Κόρινθος, Δελφοί, Καλαπόδι, Θήβα, Άρτα κ.α.). Στην Αχαΐα, εκτός από το ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας, η κεραμική «τύπου Θάψου» έχει βρεθεί τουλάχιστον σε εννέα ακόμη θέσεις. Οι μελέτες της Αναστασίας Γκαδόλου αποδίδουν και αυτό το εργαστήριο στην Αχαΐα και έχουν φέρει στο φως νέα στοιχεία για τη δυναμική των Αχαιών ως προς την παραγωγή και τη διακίνηση των τοπικών προϊόντων, που αποκαλύπτουν παράλληλα τις συνθήκες, τις προτιμήσεις, τις μετακινήσεις και τις θρησκευτικές αντιλήψεις των ανθρώπων που διέμεναν ή διέρχονταν από την Αχαΐα κατά τους λεγόμενους «Σκοτεινούς αιώνες». Από τα προϊόντα των δύο αχαιϊκών εργαστηρίων, εκείνο της εμπίεστης τεχνικής φαίνεται να επικρατεί μόνο στην ανατολική Αχαΐα, ενώ του «τύπου Θάψου» το συναντούμε και σε άλλες αχαιϊκές θέσεις, στο ιερό του Ελικώνιου Ποσειδώνα στα Νικολέικα, στα κτερίσματα ταφών στο Αίγιο, στον ναό και στο νεκροταφείο στην Τραπεζά, στο ιερό στα Μάρμαρα Αιγιαλείας, στη Σελιάνα, στο Έρημο Χωριό, στο Άνω Μαυρίκι, στο Δρέπανο, στη Χαλανδρίτσα και στο ιερό της Αρτέμιδος Ημερασίας στους Λουσοούς και στα Καλάβρυτα (στην αρχαιότητα Κύναιθα Αρκαδίας).

Εκτός από τα προϊόντα τοπικής παραγωγής βρέθηκαν και αγγεία εισηγμένα από άλλα εργαστήρια του ελλαδικού χώρου. Ξεχωρίζει μια πήλινη τριφυλλόστομη οινόχρη με πώμα, του β' μισού του 7ου αιώνα π.Χ., εισηγμένη από την Κόρινθο. Βρέθηκε το 1984 στον αποθέτη σε πολλά κομμάτια και με την επιφάνειά της δυστυχώς πολύ φθαρμένη. Πρόσφατα, σε νέα προσπάθεια σχεδιαστικής αποτύπωσης της διακόσμησής της, διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για ένα αγγείο εξαιρετικής κατασκευής, στην επιφάνεια του οποίου ο αγγειογράφος είχε αποδώσει με αριστοτεχνικό τρόπο ζωηρές εικονιστικές παραστάσεις. Στη ζωφόρο της κοιλιάς του αγγείου απεικονίζονται δύο καθιστές αντωπές σφίγγες, ταύρος, γρύπας, ελάφι, που πιθανότατα βόσκει, και δύο νεαροί έφιπποι άνδρες σε άλογα που καλπάζουν, ενώ ανάμεσά τους πετά ψηλά ένα πουλί (εικ. 30). Στον ώμο εικονίζονται έξι ζώα που τρέχουν προς τα δεξιά, ένα από τα οποία είναι πιθανώς λιοντάρι.

Όπως αναφέρει ο ανασκαφέας στις δημοσιεύσεις του, οι προσφορές στα ιερά προέρχονταν από ανθρώπους όλων των κοινωνικών ομάδων. Τα περισσότερα από τα αγγεία που αφιερώθηκαν στο ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας είναι μικρών διαστάσεων, γεγονός που μπορεί να εξηγηθεί και λόγω της πρακτικής ανάγκης της μεταφοράς τους στη μακρινή και σε μεγάλο υψόμετρο τοποθεσία στην οποία βρισκόταν το ιερό. Τα μικρογραφικά (μικκύλα) αγγεία είναι μεν μικρής αξίας, έχουν, όμως, ιδιαίτερα συμβολικό χαρακτήρα, όπως και τα κανονικά. Εκτός από την κορινθιακή τριφυλλόστομη οινόχρη, που θα ήταν ακριβό προϊόν, αφιερώθηκαν και αρκετά απλά, καθημερινά, και μάλλον φθηνά αγγεία. Ένα πιθαράκι, ύψους μόλις 7 εκ., αν και πρόκειται για ταπεινό ομοίωμα αγγείου, προσφέρει, ωστόσο, πλούσιες πληροφορίες στον μελετητή (εικ. 32). Ο αναθέτης του μικρού πίθου θα μπορούσε να είναι ένας αγγειοπλάστης, που με την προσφορά του ζητούσε την προστασία της θεάς για την κατασκευή του πρωτότυπου μεγάλου πίθου στο εργαστήριό του, εργασία που στοίχιζε σε κόπο, χρόνο και χρήματα. Θα μπορούσε ακόμη να είναι και κάποιος αγρότης ή

28

29

28
Διάφορα πήλινα αφιερώματα με την εμπίεστη τεχνική.

29
Θραύσμα αγγείου με εμπίεστη «ιέρεια».

30

31

32

33

34

35

36

37

γεωργός, που σε αυτό αποθήκευε τη σοδειά του και επιζητούσε την προστασία της θεάς για το πολύτιμο για το νοικοκυριό του πιθάρι.

Στο ιερό βρέθηκαν επίσης μερικά τελετουργικά αγγεία, αλλά σε αποσπασματική διατήρηση: ένα τμήμα από δακτυλιόσχημο αγγείο και ένα κυλινδρικό σκεύος με συμμετρικές οπές στην περιφέρεια της βάσης, το οποίο θεωρείται «ρυτό», δηλαδή αγγείο για τελετουργικές χοές. Ένα αποσπασματικό σωζόμενο μελαμβαφές αγγείο, πιθανώς πινάκιο, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στην κάτω πλευρά της βάσης του είναι χαραγμένα κάποια σύμβολα ή γράμματα, τα οποία, όμως, μέχρι σήμερα δεν έχουν ερμηνευθεί (εικ. 31). Πιθανώς πρόκειται για κάποιου είδους «ζόρκι», ή κάποια μαγικά λόγια που θα γνώριζαν μόνο ο κάτοχος του αγγείου και, προφανώς, και οι ιερείς.

12) Αν και μικρά στο μέγεθος, τα πήλινα αρχιτεκτονικά ομοιώματα είναι πάντα εξαιρετικά σημαντικά, γιατί μας πληροφορούν για τον τρόπο κατασκευής των κτηρίων της εποχής. Στη Ρακίτα έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα αρκετά ομοιώματα, και η περαιτέρω διαλογή των πήλινων θραυσμάτων αναμένεται να μας προσφέρει μερικά ακόμη. Από τα σημαντικότερα ευρήματα είναι τρία μικρά πήλινα κυλινδρικά ομοιώματα κτισμάτων, διακοσμημένα ως προς τις λεπτομέρειες με την εμπίεστη τεχνική (εικ. 33). Στο κάτω μέρος τους σχηματίζεται οδόντωση, που υποδηλώνει ότι ίσως στηρίζονταν σε πασσάλους, στο μέσον του ύψους τους διαμορφώνεται μικρό άνοιγμα εν είδει παραθύρου και έχουν κωνική στέγη που εξέχει ελαφρώς του κτίσματος. Με βάση παρόμοια παραδείγματα από τη Μήλο, την Αθήνα και τη Σμύρνη, τα κτίσματα έχουν ερμηνευθεί ως σιταποθήκες από τον ανασκαφέα, γεγονός που συνάδει με την ιδιότητα της Αρτέμιδος ως Αγροτέρας, προστάτριας δηλαδή των αγρών και της αγροτικής παραγωγής. Ένα άλλο πήλινο γωνιώδες αντικείμενο διακοσμημένο με εμπίεστα γεωμετρικά μοτίβα και πάπιες, ανήκει πιθανόν σε ομοίωμα κτηρίου και σώζεται σε ύψος 6,5 εκ. (εικ. 35).

Από την τελευταία ανασκαφική περίοδο στον ναό προέρχονται μερικά σημαντικά πήλινα αρχιτεκτονικά ομοιώματα ναϊκών οικοδομημάτων δωρικού ρυθμού. Συγκεκριμένα, πρόκειται για δύο ομοιώματα δωρικών κιονοκράνων με συμφυείς κίονες και ένα τμήμα θριγκού ναϊκού οικοδομήματος, σωζόμενου ύψους 12 εκ., που αποτελείται από το επιστύλιο, τη μετόπη και ένα τρίγλυφο (εικ. 34). Η ανεύρεση των ομοιωμάτων της Ρακίτας μάς δίνει πιθανές απαντήσεις στα ερωτήματα που αφορούν στα επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία του ναού, για παράδειγμα τον τρόπο κατασκευής της στέγης του, την απόληξη των ξύλινων κίωνων της περίπτωσης, δηλαδή εάν έφεραν ή όχι ξύλινα δωρικά κιονόκρανα κ.λπ.

13) Στον αποθέτη του ιερού βρέθηκαν δύο πήλινα αναθηματικά πλακίδια με γραπτές παραστάσεις. Στο πρώτο πλακίδιο, από το οποίο σώζεται μόνο μικρό τμήμα, απεικονίζεται ένας τριποδικός λέβητας και τμήμα δεύτερου παρόμοιου. Το δεύτερο πλακίδιο, σωζόμενου ύψους 12,8 εκ. και σωζόμενου πλάτους 10 εκ., είναι αμφίγραφο. Παρά το γεγονός ότι η μελανή βαφή του είναι αρκετά εξίτηλη, ωστόσο διακρίνεται πλούσια ζωγραφική παράσταση: στη μία πλευρά εικονίζονται άνθρωπος που κρατεί ή στηρίζεται μάλλον σε ράβδο, άλογο, δύο τριποδικοί λέβητες και δύο γεωμετρικά μοτίβα (εικ. 36). Στην πίσω πλευρά εικονίζονται άλογο και πιθανώς τμήμα δεύτερου. Γενικά οι χάλκινοι τριποδικοί λέβητες συνδέονται στενά με τις αφηγήσεις του Ομήρου, συμβολίζουν το κύρος και την ανώτερη κοινωνική τάξη του κατόχου τους και λόγω της μεγάλης τους αξίας προσφέρονταν ως δώρα ηγεμόνων και ως έπαθλα αγώνων. Το πήλινο πλακίδιο της Ρακίτας ίσως αφηγείται αγώνα αρματοδρομίας με κριτή, ή κάποιου είδους άλλη σχετική τελετή, με τους τρίποδες να παραδίδονται στη συνέχεια ως έπαθλα στους νικητές. Παρόμοιο συμβολισμό έχει ο τριποδικός λέβητας που εικονίζεται στο πήλινο ομοίωμα δίριχτης στέγης οικίσκου (ή ναϊσκου) από το ιερό του Ελικώνιου Ποσειδώνα στα Νικολέικα. Πήλινα αναθηματικά πλακίδια με ζωγραφισμένους τριποδικούς λέβητες έχουν βρεθεί σε ιερά της Ελευσίνας και του Άργους, πολλά αναθηματικά πλακίδια προέρχονται από τα Πεντεσκούφια Κορινθίας, και, τέλος, από τους πιο γνωστούς αναθηματικούς πίνακες, ζωγραφισμένους, όμως, σε ξύλο, είναι αυτοί από το σπήλαιο Πιτσών, της όμορης πάλι Κορινθίας.

30

Η τριφυλλόστομη οινόχοη. Στο άνω μέρος, τμήμα της παράστασης της κοιλιάς σε ανάπτυγμα.

31

Η βάση του μελαμβαφούς αγγείου με τα δυσανάγνωστα σύμβολα.

32

Πήλινο ομοίωμα πύθου ύψους 7 εκ.

33

Τα πήλινα ομοιώματα σιταποθηκών.

34

Τμήμα πήλινου ομοιώματος θριγκού ναού.

35

Τμήμα πήλινου ομοιώματος κτηρίου με την εμπίεστη τεχνική.

36

Η μία πλευρά του πήλινου αμφίγραφου πλακιδίου. Η παράσταση έχει τονιστεί προκειμένου να είναι ευδιάκριτη.

37

Το πηνίο από στεατίτη με την αφιερωματική επιγραφή.

14) Δέκα μικρά αντικείμενα, που περιγράφονται ενίοτε από τον ανασκαφέα ως πηνία, δηλαδή κουβαρίστρες, δεν μπορούν προς το παρόν να ερμηνευθούν με ασφάλεια. Το ύψος τους κυμαίνεται στο 1 εκ., τα περισσότερα είναι συμπαγή και αποτελούνται από ένα κεντρικό κυλινδρικό στέλεχος με δισκοειδείς επίπεδες απολήξεις ίσης διαμέτρου. Είναι κατά το πλείστον κατασκευασμένα από στεατίτη, μερικά είναι οστείνια και ένα είναι χάλκινο. Ένα πηνίο από στεατίτη, ύψους 8 χιλιοστών, σώζει αφιερωματική επιγραφή χαραγμένη στο κυλινδρικό στέλεχος, όπου αναγνωρίζεται το όνομα του Απόλλωνα στη γενική ή δοτική, κατά το μεγαρικό αλφάβητο (εικ. 37). Ένα τόσο μικρό αντικείμενο προσέφερε στη μελέτη του ιερού την απόδειξη που χρειαζόταν για να τεκμηριωθεί η συλλατρεία της Αρτέμιδος και του Απόλλωνος, θεωρία που είχε αναφερθεί από τον ανασκαφέα ήδη από την αρχή της έρευνας.

A & T: Γιατί πιστεύετε ότι στο ιερό θα μπορούσε να συλλατρεύεται ο Απόλλωνας; **Μιχάλης Πετρόπουλος:** Αφενός μεν γιατί συνήθως η Άρτεμις συλλατρεύεται με τον Απόλλωνα, αφετέρου δε γιατί η παρουσία κάποιων καθαρών ανδρικών αναθημάτων, όπως των όπλων π.χ., ωθούσαν τη σκέψη μου και προς έναν άρρενα Θεό. Η αποκρυπτογράφηση της επιγραφής του πηνίου από τον φίλο και συνάδελφο Άγγελο Ματθαίου, που ερμήνευσε επίσης και την επιγραφή του καθρέπτη, φαίνεται ότι ρίχνει φως στην υπόθεση.

15) Μεγάλος αριθμός μακρόστενων μολύβδινων ελασμάτων συλλέχθηκαν κατά την ανασκαφή του κτηρίου. Λεπτά μολύβδινα ελάσματα με χαραγμένες επιγραφές αφιερώνονταν συχνά στα αρχαία ιερά. Στο Μαντείο της Δωδώνης βρέθηκαν χιλιάδες τέτοια ελάσματα, επάνω στα οποία οι επισκέπτες χάραζαν κάθε λογής ερωτήματα, δημόσια, ιδιωτικά, οικογενειακά κ.λπ., και τα αφιέρωναν στον Δία και τη Διώνη αναμένοντας τις απαντήσεις τους. Όσον αφορά στα ελάσματα της Ρακίτας, θεωρείται πιθανότερο ότι έχασαν το σχήμα και τα χαρακτηριστικά τους λόγω της φωτιάς που ξέσπασε μετά την καταστροφή του κτηρίου, γι' αυτό και είναι πολύ δύσκολο να ερμηνευθούν στην παρούσα κατάσταση. Σε μια από τις πρώτες δημοσιεύσεις του ανασκαφέα δόθηκε μια ακόμη πιθανή ερμηνεία της χρήσης τους στη στέγη, επειδή τα περισσότερα βρέθηκαν ανάμεσα στα κεραμίδια του στρώματος καταστροφής του κτηρίου. Λίγα από αυτά μοιάζουν με επίπεδα ζώα. Σε κάθε περίπτωση, αποτελούν μια ιδιαίτερη ομάδα ευρημάτων λόγω του εντυπωσιακού αριθμού τους.

Η μελέτη των ευρημάτων μιας ανασκαφικής έρευνας από τον αρχαιολόγο αποτελεί πάντα τεράστια πρόκληση. Κι αυτό γιατί προκειμένου να φτάσει στο στάδιο να επιλέξει ποια αντικείμενα θα μελετήσει για να δημοσιεύσει, θα πρέπει πρώτα να έχει «κολυμπήσει» στον ωκεανό του συνόλου των ευρημάτων, πύλινων αγγείων, οστράκων, μεταλλικών αντικειμένων, μικροαντικειμένων, λίθινων κ.λπ. Και μόνο ο αποθέτης ενός ιερού έχει αμέτρητα απορριφθέντα σε αυτόν αντικείμενα.

Αφιερώματα παρόμοια σχεδόν με όλα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω έχουν βρεθεί σε όλο τον ελλαδικό χώρο, από τη Μακεδονία έως την Κρήτη. Αξίζει, όμως, να τονιστεί ότι απαντούν ιδιαίτερος συχνά ως αναθήματα σε πολλά ιερά της Πελοποννήσου, όπως στο Ηραίο και στον ναό της Αθηνάς στο Άργος, στην Ολυμπία, στην Τεγέα της Αρκαδίας, στην Αρτέμιδα Ορθία στη Σπάρτη, στην Τραπεζά Αχαΐας, αλλά και στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπως στην Άμφισσα, στους Δελφούς και στις Φερές. Παρόμοια αναθήματα εντοπίζονται ακόμη και σε ιερά των Βαλκανίων, της Αδριατικής και της Ιταλίας, όπως στο ιερό της Σύβαρης στην *Timprone della Motte* στην *Francavilla Marittima*, γεγονός που αντανάκλα τις σχέσεις μεταξύ της αποικίας και της μητρόπολης, μιας και η Σύβαρη ήταν κοινή αποικία τριών αχαικών πόλεων της Αιγιάλειας, των Αιγών, της Ελίκης και της Βούρας, και οι οποίες έχουν άμεση σχέση με το ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας.

A & T: Πώς συνδέεται το ιερό της Ρακίτας με τους ναούς της Αιγιάλειας και τις αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας;

Μιχάλης Πετρόπουλος: Η ανασκαφή του ιερού της Αρτέμιδος Αοντίας άνοιξε τον δρόμο της μελέτης της αχαιϊκής δωρικής ναϊκής αρχιτεκτονικής των πρώιμων ιστορικών χρόνων και συγκεκριμένα της Ύστερης Γεωμετρικής εποχής, 725–700 π.Χ. Η αποκάλυψη στη συνέχεια και μίας ακόμη σειράς πρώιμων γεωμετρικών ναών στην Ανατολική Αχαΐα ή Αιγιάλεια, όπως του Ελικώνιου Ποσειδώνα στα Νικολέικα, που φαίνεται να είναι επηρεασμένος από τον ναό της Αρτέμιδος Αοντίας, της Αθηνάς στην Τραπεζιά, του ανώνυμου προς το παρόν ναού στο Έρημο Χωριό, του ναού στον Γκρέκα κ.λπ., αλλά και η συνεχής εξέλιξη του πρώιμου δωρικού αρχιτεκτονικού ρυθμού στην ίδια περιοχή μέχρι και την Ύστερη Αρχαϊκή και την Πρώιμη Κλασική περίοδο, δείχνει τη συμβολή της Αχαΐας στη γέννηση του δωρικού ρυθμού. Από την άλλη, η παρουσία δωρικών ναών σε όλες τις αχαιϊκές αποικίες στην Ιταλία (Σύβαρις, Κρότων, Ποσειδωνία, Μεταπόντιο κ.λπ.), δεν είναι τυχαία αλλά αντανακλά την επιρροή της μητροπολιτικής αχαιϊκής αρχιτεκτονικής στις αχαιϊκές αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας. Όπως δεν είναι τυχαία και η ανάθεση όμοιων αντικειμένων τόσο στο ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας, που ανήκε στο Αίγιο, όσο και στο γεωμετρικό ιερό της Συβάριδος, της σπουδαίας αυτής αχαιϊκής αποικίας στον Κόλπο του Τάραντα.

A & T: Αναπολώντας τα χρόνια της θητείας σας ως σχεδιάστρια στην Εφορεία Αρχαιοτήτων της Πάτρας, θεωρείτε ότι η εργασία σας και τα σχέδια τα οποία εκπονή-

38

39

38
Η Μαρία Φιλιππούλου–Πετροπούλου κατά τη διάρκεια της σχεδίασης του προσώου του ναού το 1995.

39
Λεπτομέρεια του χάρτη της περιοχής (πηγή: Google maps).

40
Το σύγχρονο εικονοστάσι «Αχνάρι» κοντά στο ιερό της Αρτέμιδος.

40

41

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του αρχαίου δρόμου κάτω από τον σύγχρονο (Μάιος 2022).

σατε για το ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας αποτελούσαν κάποιοι είδους πρόκληση; **Μαρία Φιλιππούλου-Πετροπούλου** (σχεδιάστρια): Ναι, η συμμετοχή μου στην ανασκαφή για την εκπόνηση των αρχιτεκτονικών και ανασκαφικών σχεδίων ήταν πρόκληση, διότι η ανασκαφή διεξαγόταν σε πολύ δύσκολες συνθήκες. Αν και ήταν καλοκαίρι, όταν χρειαζόταν να σχεδιάσω πρωί, τα δάκτυλα πάγωναν από το πολύ κρύο, ενώ τις περισσότερες ώρες ο ιδιαίτερα δυνατός αέρας που επικρατούσε στο διάσελο δυσκόλευε ακόμη και το τέντωμα της κορδέλας για τις διάφορες μετρήσεις (εικ. 38). Ο ύπνος, όμως, σε σκηνές, οι πρωτόγονες συνθήκες διαμονής κάποιες χρονιές, οι περιηγήσεις στα δασωμένα βουνά της περιοχής, αλλά και οι στενές σχέσεις που αποκτήσαμε με όλους τους ντόπιους θα μου μείνουν αξέχαστες. Δεν θα ξεχάσω, βέβαια, ότι εκεί πρωτοέζησαν ως αγριμάκια και τα δύο μικρά, τότε, αγόρια μας, χωμένα στα χώματα ή στα καροτσάκια της ανασκαφής. Από τις πιο έντονες δε αναμνήσεις μου είναι η ημέρα που βρήκαμε τον ενεπίγραφο καθρέπτη και το γλέντι που ακολούθησε στο μαγαζί του χωριού το βράδυ.

A & T: Ποια ήταν τα βασικότερα προβλήματα που αντιμετωπίσατε κατά τη διάρκεια της συντήρησης των ευρημάτων από το ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας; Υπήρχε κάτι αξιόλογο που παρατηρήσατε σχετικά με τη διατήρηση των αντικειμένων;

Παναγιώτης Σοφιανόπουλος (συντηρητής): Τα βασικότερα προβλήματα κατά την περίοδο της ανασκαφής ήταν αρχικά η προετοιμασία του εξοπλισμού και των υλικών που θα χρειαζόνταν για την προληπτική συντήρηση και τα πρώτα σωστικά μέτρα των αντικειμένων από πηλό, μέταλλα, λίθο ή και των άλλων υλικών που θα προέκυπταν. Στις διαθέσιμες εγκαταστάσεις δεν υπήρχε οργανωμένος χώρος για τη συντήρηση των αντικειμένων και τη σωστή αποθήκευσή τους. Ένα μεγάλο πρόβλημα ήταν επίσης η κακή κατάσταση διατήρησης των κεραμικών (τοπική κεραμική). Έβγαιναν από το περιβάλλον τους σε σχετικά σαθρή κατάσταση, λόγω ενδογενών παραγόντων φθοράς, όπως κακή πρώτη ύλη και ατελής διαδικασία ψησίματος.

A & T: Και ποια είναι η πιο έντονη ή η πιο ωραία ανάμνησή σας από τη συμμετοχή σας στην ανασκαφική έρευνα;

Παναγιώτης Σοφιανόπουλος: Στις δύο ανασκαφικές περιόδους στις οποίες συμμετείχα ως συντηρητής, η πιο σημαντική ανάμνηση που έχω κρατήσει ήταν η μέρα που μαζί με τον κύριο Πετρόπουλο αφαίρεσα από το χώμα έναν χάλκινο καθρέπτη με επιγραφή, η οποία πιστοποιούσε και επίσημα ότι ο ναός ήταν προς τιμήν της θεάς Αρτέμιδος (εικ. 12). Τέλος, θα ήθελα να αναφέρω το πόσο σημαντικό είναι να συμ-

μετέχεις σε μία ανασκαφή, γιατί γνωρίζεις νέους ανθρώπους, κάνεις φίλους, ζεις μαζί τους και νιώθεις ότι είσαι και εσύ ένα κομμάτι της ιστορίας του χώρου (εικ. 4 και 42). Επίσης, η περιπέτεια που βιώνεις μέσα από τα αντικείμενα που ανακαλύπτονται είναι απίστευτη, καθώς η κάθε μέρα στην ανασκαφή είναι διαφορετική και μαγική.

Η Αρτεμις Αοντία στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον

Το ιερό ιδρύθηκε τη Γεωμετρική περίοδο σε ένα διάσελο του Παναχαϊκού όρους, στα 1.150 μέτρα στα σύνορα της αρχαίας Αχαΐας με την Αρκαδία, στο σταυροδρόμι που συνέδεε τη δύση με την ανατολή και τον βορρά με τον νότο. Από τη δυτική Αχαΐα έφταναν στη Ρακίτα μέσω της Χαλανδρίτσας. Από τον βορρά, δηλαδή από τον Κορινθιακό κόλπο και το Αίγιο, οι ταξιδιώτες, οι έμποροι και οι προσκυνητές ακολουθούσαν την ανηφορική διαδρομή κατά μήκος του Μεγανεΐτα ποταμού έως το ιερό. Πλησιάζοντας στο διάσελο, θα πρέπει να εντυπωσιάζονταν από τη θέα του επιβλητικού ναού που ξεπρόβαλλε σταδιακά αλλά επιβλητικά μπροστά τους (εικ. 2). Αφού αφιέρωναν το συμβολικό τους ανάθημα στη θεά, και έπειτα από μια σύντομη ξεκούραση, ο καθένας θα ξανάπαιρνε τον δρόμο του (εικ. 39).

Λαμβάνοντας υπόψη ότι το ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας, άγνωστο στις αρχαίες πηγές, διατήρησε τον ιερό του χαρακτήρα για περισσότερους από δέκα αιώνες και ότι τα ερείπια του ναού ήταν πιθανώς ορατά για αρκετούς αιώνες μετά τον 4ο αιώνα μ.Χ., δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι λίγα μόλις μέτρα βόρεια του ιερού ένα συγκεκριμένο σημείο θεωρείται και στη σύγχρονη εποχή ιερό. Οι ντόπιοι το ονόμασαν «Αχνάρι», που σημαίνει «αποτύπωμα πατημασιών», λόγω μιας φυσικής πέτρινης πλάκας που φέρει, υποτίθεται, το αποτύπωμα του ποδιού του Χριστού. Επάνω της είναι χτισμένος ένας μικρός σύγχρονος χριστιανικός βωμός (εικονοστάσι) και οι άνθρωποι, ντόπιοι ή μη, θεωρώντας τον τόπο ιερό, αποδίδουν τον σεβασμό τους με προσκύνημα κατά την άφιξή τους στην περιοχή (εικ. 40).

Το Άνω Μαζαράκι αρχίζει να «ζωντανεύει» κάθε άνοιξη. Στα τέλη του Ιουλίου οργανώνεται ένα μεγάλο θρησκευτικό πανηγύρι και άνθρωποι από όλη την Αχαΐα το επισκέπτονται για να γιορτάσουν την τοπική προστάτιδα Αγία Παρασκευή. Κατ' αναλογία, ο μεγάλος αριθμός των αφιερωμάτων που βρίσκουμε στο ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας μάς οδηγεί στη σκέψη ότι θα πρέπει να διοργανώνονταν και εδώ εποχικά πανηγύρια, στα τέλη της άνοιξης ή πιθανότερα το καλοκαίρι, όταν ο καιρός ημερεύει.

Μόλις λίγους μήνες πριν από τη συγγραφή του παρόντος κειμένου, στις αρχές του Μαΐου του 2022, κατά τη διάρκεια των εργασιών για τη βελτίωση του επαρχιακού δρόμου που συνδέει το Λεόντιο στην κεντρική Αχαΐα με τη Ρακίτα και τα Κουνινά στην ανατολική, εργασίες που γίνονταν υπό την επίβλεψή μας, αποκαλύφθηκε κάτι μοναδικό. Αλλά και αυτό έχει μια ιστορία πίσω από την ιστορία. Ο Πετρόπουλος, ήδη από τα πρώτα χρόνια της ανασκαφής, είχε επανειλημμένα προτείνει να καταργηθεί πλήρως ο παλιός δρόμος που περνούσε μέσα από τον αποθέτη και από τον ναό, και που εξαιτίας του είχαν καταστραφεί τα βορειοανατολικά άκρα τους. Πρότεινε να κατασκευαστεί ένας άλλος δρόμος που θα παρέκαμπτε τελειώς τον αρχαιολογικό χώρο, αλλά οι προσπάθειές του φρέναραν με τη μετάθεσή του στην Τρίπολη. Ο δρόμος διανοίχθηκε τελικά πριν από λίγα χρόνια, όχι όμως εκτός αρχαιολογικού χώρου, αλλά σε μικρή απόσταση από τον παλιό δρόμο. Κάτω λοιπόν από τον νέο δρόμο καταφέραμε φέτος να ερευνήσουμε τμήμα του αρχαίου λιθόστρωτου δρόμου που οδηγούσε στον ναό, σε μήκος 19 μέτρων, επιμελώς στρωμένο με πλακοειδείς λίθους, που εδράζονταν σε αρχαίο στρώμα με πολλά όστρακα (εικ. 41). Ένα πρωινό μιας από τις μέρες της ανασκαφής, με τα φορτηγά και τα μηχανήματα οδοποιίας δίπλα μας, κατέφτασε ένα κοπάδι αιγοπροβάτων, συνοδευόμενο από τους βοσκούς και τα κουρασμένα τσοπανόσκυλα. Αν και μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευθεί πληροφορίες σχετικά με τις διαδρομές και τη χρονική διάρκεια των μετακινήσεων αυτών, δεν μπόρεσα να αντισταθώ και απύθυνα πάλι σχετική ερώτηση στους βοσκούς. Η απάντηση ήταν ότι το κοπάδι είχε ξεκινήσει τα χαράματα από ένα χωριό έξω από το Αίγιο για να ξεκαλοκαιριάσουν στη Ρακίτα. Η διαδρομή μέχρι το «Αχνάρι» διήρ-

42

Επιστροφή στον χώρο της ανασκαφής έπειτα από επιφανειακή έρευνα. Από αριστερά προς τα δεξιά: Σωτηρία Στουγγιώτη, Κατερίνα Βαραλέξη, Κωνσταντίνα Ακτύπη, Μιχάλης Πετρόπουλος και Παναγιώτης Σοφιανόπουλος.

κπσε περίπου 4 ώρες, κυρίως λόγω των ζώων που σταματούσαν για να βοσκίσουν.

Μελετώντας σήμερα το αρχαιολογικό υλικό στις αποθήκες της Εφορείας Αρχαιοτήτων, συχνά αναρωτιέμαι ποιο είναι το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του ιερού της Αρτέμιδος Αοντίας αλλά δεν βρίσκω μόνο μία απάντηση. Υπάρχουν πολλές επιμέρους πληροφορίες που συνθέτουν ένα σύνολο απαντήσεων: τα κινητά ευρήματα για τη ζωή των ανθρώπων της εποχής, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία για τους πρωιμότερους ναούς στην Ελλάδα, και για τη μελετημένη, μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια, χωροθέτηση του κτηρίου, που εντυπωσιάζει τους επιστήμονες. Για την Αρτέμιδα, που μας εμπνέει τον σεβασμό στη φύση, τη θεά που φυσά, τη θεά του κυνηγιού, των αγρών αλλά και του τοκετού, των νηπίων, των παιδιών, των εφήβων, του γάμου και των νεαρών ζώων, της Πότνιας Θηρών. Είναι ακόμη και οι πληροφορίες από τη συνεχιζόμενη μελέτη των ευρημάτων, που επιφυλάσσει διαρκώς εκπλήξεις, αλλά και τα άλλα μυστικά που κρύβει αυτός ο χώρος, τα οποία μας αφήνει πού και πού να αποκαλύψουμε. Είναι οι εμπειρίες που απέκτησα από την ανασκαφή, οι αναμνήσεις, οι φίλοι, οι συνεργάτες και πάνω απ' όλα ο έντιμος δάσκαλός μου, ο Μιχάλης Πετρόπουλος.

Αφήσαμε το κοπάδι να πατήσει στον αρχαίο δρόμο. Είναι μια εικόνα που επαναλαμβάνεται εδώ και πολλούς αιώνες. Εμείς είμαστε μόνο περαστικοί.

A & T: Αν μπορούσατε σήμερα να γυρίσετε τον χρόνο πίσω, τι θα αλλάζατε;

Μιχάλης Πετρόπουλος: Δεν θα άλλαζα τίποτε. Το ταξίδι ήταν τόσο γοητευτικό, τόσο απρόσμενο, τόσο περιπετειώδες, δηλαδή ήταν συναρπαστικό. Από την άλλη, χάρη στην Αρτέμιδα Αοντία, γνώρισα και δέθηκα με πάρα πολλούς άξιους συνεργάτες και καταπληκτικούς ερευνητές (εικ. 42). Αν ξεκινούσα από την αρχή πάλι έτσι θα προχωρούσα, ακόμη και αν βρίσκαμε πάλι στα κρεβάτια μας σκορπιούς. Αλησμόνητες δε θα μείνουν οι επισκέψεις σημαντικών αρχαιολόγων, ιστορικών και αρχιτεκτόνων στον χώρο, όπως π.χ. του Αθανάσιου Ριζάκη, του Μανόλη Κορρέ, των αείμνηστων Gottfried Gruben, Γιάννη Πίκουλα και Ernst-Ludwig Schwandner και πολλών ακόμη.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσοι συνέβαλαν στην πραγματοποίηση της ανασκαφής, όπως τον καθηγητή Ιωάννη Παπαποστόλου, που μου την εμπιστεύθηκε, την Ιφιγένεια Δεκουλάκου που με ενθάρρυνε, τον Λάζαρο Κολώνα, που βοήθησε στην εξεύρεση πόρων, τον Γιώργο Θωμά, που ως Γενικός Γραμματέας Πολιτισμού ενέταξε τη χρηματοδότηση της ανασκαφής στο πρόγραμμα του Υπουργείου, τον αείμνηστο φύλακα Χαλανδρίτσας Γιώργο Καρπή και τον τότε φύλακα Τριταίας Αλέκο Παπαλεξανδρόπουλο, που υπήρξαν ακάματοι συνεργάτες σε όλες τις ανασκαφικές περιόδους, όλους τους αρχαιολόγους, Κωνσταντίνα Ακτύπη, Αναστασία Γκαδόλου, Σωτηρία Στουγγιώτη, Κατερίνα Βαραλέξη, Αριστοτέλη Κοσκινά, Κωνσταντίνο Πασχαλίδη, Κωνσταντίνο Παπαγιαννόπουλο και Ελένη Σιμώνη, τους συντηρητές Παναγιώτη Σοφιανόπουλο, Δημήτρη Ρούλια και Αλεξάνδρα Κωτσάκη στην ανασκαφή και Λεωνίδα Παυλάτο, Γεωργία Μπούμπουκα και Δέσποινα Μαρινοπούλου στο εργαστήριο συντήρησης, τον τοπογράφο Λάμπη Μαρινόπουλο, τους ντόπιους εργάτες, που λάτρεψαν την ανασκαφή και τη θεώρησαν «δική τους» και τις λογίστριες Χαρίκλεια Δήμου και Αντριάννα Γιαννοπούλου. Δεν μπορώ να ξεχάσω, βεβαίως, και τον πιο «έντιμο μάγκα», που έχω γνωρίσει, τον ηρωικό οδηγό της Υπηρεσίας Παναγιώτη Βασσατή που έφυγε πρόσφατα από κοντά μας. Οδηγώντας το παλιό προβληματικό βανάκι, που κατόρθωσε επιτέλους να προμηθευθεί η Υπηρεσία από τον ΟΔΔΥ, κατά την επιστροφή της ομάδας στο τέλος μιας ανασκαφικής περιόδου, μας αποβίβασε σώους στο Αίγιο, και τότε ομολόγησε ότι οδήγησε χωρίς φρένα αλλά δεν ήθελε να μας τρομοκρατήσει αφού είχε διαπιστώσει τη βλάβη στο μέσον της ορεινής και κατηφορικής διαδρομής. Το μεγαλύτερο, όμως, ευχαριστώ, ανήκει στη σύζυγό μου Μαρία Φιλippoπούλου, θερμό συμπαράστατη σε όλες τις ανασκαφικές περιόδους και σχεδιάστρια όλων των αρχιτεκτονικών και άλλων σχεδίων της ανασκαφής.

* Οι εικόνες 1, 3, και 8 προέρχονται από το Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας.

Βιβλιογραφία

- Πετρόπουλος Μ., «Τρίτη ανασκαφική περίοδος στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας», στο Τ. Γριτσόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του 3ου Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Καλαμάτα, 8–15 Σεπτ. 1985, ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΑ, Παράρτημα 13, τόμ. Β', Αθήνα 1987/88, σ. 81–96.
- Πετρόπουλος Μ., «Περίπτερος αψιδωτός γεωμετρικός ναός στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρών», στο Τ. Γριτσόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Κόρινθος, 9–16 Σεπτεμβρίου 1990, ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΑ, Παράρτημα 19, Αθήνα 1992–1993, τόμ. Β', σ. 141–158.
- Πετρόπουλος Μ., «Νεώτερα στοιχεία από την ανασκαφή γεωμετρικού ναού στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρών», στο Τ. Γριτσόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του 5ου Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Άργος–Ναύπλιο, 6–10 Σεπτεμβρίου 1995, τόμ. Β', Αθήνα 1997, σ. 165–192.
- Petropoulos M., «The Geometric Temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia during the Period of Colonisation», στο E. Greco (επιμ.), *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Paestum, 23–25 febbraio 2001, Paestum–Atene 2002*, σ. 143–166.
- Πετρόπουλος Μ., «Η συμβολή της Αχαΐας στην πρώιμη ναϊκή αρχιτεκτονική», *Αρχαιολογία και Τέχνες* (11/06/2012), <https://www.archaiologia.gr/blog/2012/06/11/>.
- Πετρόπουλος Μ., «Χάλκινα γεωμετρικά ευρήματα από το Ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) της Αχαΐας», στο E. Greco / Th. Rizakis (επιμ.), *Gli Achei in Grecia e in Magna Grecia: Nuove Scoperte e Nuove Prospettive. Atti del Convegno di Aigion, 12–13/12/2016, ANNUARIO, Suppl. 3, 2019*, σ. 323–364.
- Petropoulos M. / Aktypi K., «Artemis Aontia. A Geometric sanctuary in the heart of Achaia and its relations with other regions», στο *Interpreting the pottery record from Geometric and Archaic sanctuaries in the northern Peloponnese: Cult and votive practices, provenance, and production methods, Austrian Archaeological Institute at Athens, 5–7 November 2020*, υπό έκδοση.
- Petropoulos M. / Aktypi K., «The Geometric temple of 'Artemis Aontia' at Achaia in Peloponnese, Greece. A sacred place and an idea», στο *Mediterranean Archaeology Australasian Research Community (MAARC), Session 9, Sacred Geographies: Landscape and Religion in the ancient Mediterranean, University of Melbourne, 28–30 January 2021*, υπό έκδοση.
- Πετρόπουλος Μ. / Ακτύπη Κ., «Ιερό Αρτέμιδος Αοντίας στην Αχαΐα. Ευρήματα της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου από τον αποθέτη του ναού», στη Γ' Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση «Το αρχαιολογικό έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ3), Καλαμάτα 2–5 Ιουνίου 2021, υπό έκδοση.
- Gadolou A., «Achaean Pottery of the Late Geometric Period: The Impressed Ware Workshop», *BSA 98* (2003), σ. 307–329.
- Petropoulos M., «The Contribution of Eastern Achaea (Egialea) in the Architecture of the Early Greek Temples», στο E. Greco / F. Longo / A. Pontrandolfo (επιμ.), *STUDIIS FLORENS, Miscellanea in onore di Marina Cipriani per il suo 70o compleanno*, TEKMERIA 20, Paestum 2022, σ. 293–322.